

AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS ÚJ VONÁSAI A XVII. SZÁZADI OROSZORSZÁGBAN

A XVI—XVII. század fordulóján kialakult helyzetet a korabeli források „zavaros évek” néven jelzik Oroszországban. Ez a periódus nemcsak a társadalom politikai, gazdasági válságának volt kifejezője, hanem választóvonal az orosz történelmi fejlődésben. A XVII. század folyamán kibontakozó új időszak kezdetét általában a Romanov uralkodó trónralépésével (1613) jelölték, ami a „zavaros évek” lezárását is jelentette. Az államrend vonalán kialakuló intézkedések azonban inkább az 1620—30-as évektől bontakozott ki, amikor az államhatalom számára is nyilvánvalóvá vált, hogy mind az adminisztrációban, mind a hadseregben szerkezeti átalakulásra van szükség.

Az átalakítást a körülmények kényszerítették az új uralkodó körül hagyományosan mozgó apparátusra. A lengyelekkel újra és újra kirobbanó háborúskodás nemcsak az új uralkodó és az őt támogató rétegek hatalmát veszélyeztette, hanem újabb és újabb erőpróbára kényszerítette az ország gazdasági életét. Az összezsapások, különösen a Szmolenszki háború, azt bizonyították, hogy a szolgálónemesség katonai szervezete nem képes tartós eredményeket biztosítani a frontokon, az adózás régi formái pedig nem biztosítanak elég alapot a hadsereg hagyományos szervezetének fejlesztéséhez. Maga az a tény, hogy az adózó lakosság köréből kikerülő, úgynevezett sorozott szolgálók egységeit szaporították, a szolgálati-pomesztye birtok korlátainak a felismerését jelezte.

A sorozott szolgálók ellátására pedig nemcsak a „zavaros években” szétzilált kincstár régi forrásait kellett rendezni, hanem az új szükségletek új adók kivetését vonták maguk után. A sürgető pénzhiány a megelőző háborúk terhei miatt már az új kormányzat első éveiben jelentkezett. A változások így az adóztatás módszereiben hamar kifejezésre jutottak. Az ok-okozat összefüggései a hadsereg és adórend kölcsönhatását jelezték, és az átalakulás folyamatában magukkal hozták az egész államapparátus reformját, amely Nagy Péter idején nyerte el új formáját.

A XVII. század így az orosz állam átalakulásának olyan periódusa, amikor a régi kereteket szétfeszítő új tendenciák jelentkeznek az államszervezet minden vonalán. Az alábbiakban arra próbálunk feleletet adni, hogy az államháztartás milyen forrásokból fedezte az apparátus és hadsereg fenntartásához, átalakításához szükséges eszközöket.

Az adózás alapja és formái a XVII. században

A központosított orosz állam szervezeti fejlődése és területi terjeszkedése egyaránt befolyásolta az adózás hagyományos és újabb formáinak keveredését. A feudális állam kialakulásának körülményei között bevezetett adózás a tatár uralom idején módosult. Majd a tatár uralom megszűnése, a kialakuló központi hatalom teremtett új helyzetet, és ez befolyásolta az adózás módszerét és mértékét.

A XVI. század adózási rendszerét a területi felosztottság, a regionális jelleg sajátos formái határozták meg. *Moszkva és a központi területek* gazdasági fejlődése volt a leginkább folyamatos. Itt az adózás egységeként az *eke* (szoha) volt szokásban, amely általában 80 deszjatina területű földhöz tartozó gazdaságok adóját határozta meg. A századvégi összeírások a paraszti és kézműves-zsellér (bobil) udvarokat vették számba az eke alapján adózó egységek sorában.¹

Az északi területek (Tengermellék, Felső-Volga vidéke az Okáig) szintén ismerték az eke vagy obzsa egységet, de az adózás alapját meghatározott közösségek alkották. Amikor ez a vidék a XV. század végén a Moszkvai állam igazgatása alá került, a magánföldesúri birtokokat a nagyfejedelem kisajátította és a parasztok állami adózóvá váltak.² A szétszórt, néhány gazdaságot számláló apró falvakat *körzetenként* (volosztj, pogosztj vagy sztan elnevezéssel) fogták adózó egységekké. Egy-egy körzet parasztjai az adó- és közszolgálat kötelezettségei alapján alkottak mir-közösséget. Ezeket nevezték fekete parasztnak, de az egyházi és földesúri magánbirtokon is kialakíthattak ilyen körzeteket földesúri szolgáltatás adóegységeként az úgynevezett fehérparasztnak, amelyek kívül estek az állami adózás területén. Több körzet *kerületenként* (ujezd vagy okrug) alkotott nagyobb egységet. Az északi országrész 22 kerületre tagozódott. Ezekben a kerületekben a XVI—XVII. század folyamán fokozatosan alakult ki az öngazgatás, egyre bővülő feladatkörrel. Vezetője a választott sztarosztja és az esküdtek voltak. Feladatuk a kerületenként meghatározott adók felosztása és begyűjtése volt a körzetekből. A körzetek ugyanígy osztották fel és gyűjtötték be a falvakból az adókat. A kerületi öngazgatás választott tagjai a lakosság egyéb ügyeiben (igazságszolgáltatás, birtoklás, összeírások) is eljártak.³

Az állami igazgatás fejlődése során a XVII. században a kerületi öngazgatás egyre több feladatot kapott a központi igazgatást megisméjlesztő vajdától, a felügyeletet gyakorló prikázhivaltaltól. Ebből vonták le egyes polgári történészek azt a következtetést, hogy a körzeti mirek közfunkciónak gyarapodása a régi orosz faluközösség felvirágzását jelentette.⁴ Ezzel szemben többen hangsúlyozták, hogy az északi területeken a paraszti önkormányzat fejlődése mesterséges képződmény, amelyet az adók behajtása érdekében alakított ki az államszervezet.⁵ Ez utóbbi álláspont támasztja alá az adminisztráció XVII. századi fejlődése, amikor a többszöri birtokösszeírások során, vagy a vámok, forgalmi adók behajtásánál volt szükség egyre nagyobb tömegű hivatalnokra és tisztségviselőre.

A nyugat- és dél-ukrajnai területek újraegyesítésekor a központi adminisztráció ekeadó egysége vált általánossá. Van azonban kivétel, amit *Szibéria* igazgatása képvisel. Ezen a területen az eke, mint adóegység nem volt közhasználatú, mert nem az állami vagy magánföldesúri parasztagazdaság képezte az adózás alapját. A terület alapvető adója a prém volt, amit az őslakosságtól az állam helyi hivatalnokai hajtottak be, jaszak-adó néven. Ennek mértékéről nincsenek pontos ismereteink. Az tudott, hogy

¹ Готье, Ю. Замоковский край в XVII. веке. М. 1906. 127—130.
1 deszjatina = 2 csetvert' vagy 1,09 ha földdel.

² Веселовский, С. Б. Посадская соха в первой половине XVII. века. Журнал Министерства Народного Просвещения 1910/5, 7.

³ Богословский, М. Земское самоуправление на русском севере в XVII. в. М. 1909, вьп. I. 6—8.

⁴ Милуков, П. Спорные вопросы финансовой истории Московского государства. СПб. 1892, 25—29.

⁵ Богословский, М.

⁶ Чичерин, Б. Областные учреждения России в XVII. веке. М. 1856. 3. Милуков, М. 2—5., Беллев, И. Д. О доходах Московского государства Чтения ОИДР при Московском Университете 1885. кн. I. 84—88.

az adók behajtása előtt a kereskedőknek tilos volt Szibériában prémeket vásárolniok, hogy az áru legjava a kincstárnak jusson.

Az állami adók alapformái a XVI. század végén főleg természetes jellegűek, és eredetük visszanyúlik a feudalizmus kialakulásának idejére. A legrégebb forma a *dany*, amelyet a szabad parasztoktól és városlakóktól szedtek az állammal való kapcsolatuk kifejezőjeként. A másik adóforma az *obrok*, amely földjáraadék jellegű. Mindkét formát eke — vagy északon obzsa egységben vetették ki, de ez kifejezhette a városi kereskedők, városi-mezővárosi kézművesek adókötelezettségét is.⁶ A tatár uralom idején szokásban volt még a *fejadó* és a *tized*, amit a tatárok részére az adománylevéllel (járlik) megbízott fejedelmek szedtek be. Ezeket nem szedték rendszeresen, valószínűleg a hadi cselekmények diktálták a ritmust és az adók mértékét. A tatár fejadó alakult át *fogoly-adóvá*, amely az orosz államban a XVI. században nem vált általánossá. A begyűjtött pénzeket a tatár fogságba került oroszok kiváltására fordították. Szintén tatár eredetű volt a *postaszolgálat* adója, amely a tatár postavonalak lakosságát terhelte rendszeres szolgáltatásokkal. Az északi területek egyesítésével Moszkva és Novgorod között postavonalat szerveztek, amelynek ellátására az északi területek ujezdjeit adóztatták.⁷ Ezt a regionális jellegű terhet kis-jam adónak nevezték a (jam = posta), küldönc tatár eredetű szó alapján.

Az adók behajtása és felhasználása is a regionális egységekben történt a XVI. században. A módszer összefüggött a természetes jellegű adó túlsúlyával és a katonai szolgálat kialakult rendjével. A XVI. század központi alakja a szolgálónemes volt. A cári egyeduralkodó alapját a szolgálók fegyveres ereje és a lakosság nagyrészt átfogó szolgálati rend alkotta. Az arisztokráciától a besorozott parasztokig, a gazdag külföldi kereskedőktől a városi-falusi kézművesekig a lakosság jelentős csoportjait vonták be katonai, vagy állami szolgálatra. Kljucsevszkij az orosz rendiséget az államhoz való viszony alapján úgy határozta meg, hogy a lakosságot három alapkategóriába sorolta: *a szolgálók* (amelynek alsóbb rétegeibe a paraszti sorozott katonák is tartoztak); *az adózók* (amely a városi és falusi lakosság állami szolgálatra is igénybevehető különböző csoportjait jelentette); és *a nem-adózók* csoportjai (amelyek tulajdonnal nem rendelkező szabadok, vagy a magánföldesúri függés különböző fokain élők, állami kötelezettséggel nem tartoztak). Kljucsevszkij ezt a társadalmi tagozódást a XV. század közepétől a XVII. század közepéig terjedő időben tartotta jellemzőnek.⁸

A szolgálók a katonai vagy állami szolgálat szerint meghatározott szolgálati birtokot, természetes járadékot, vagy pénzt kaptak (esetleg vegyes formában is). Ezen utóbbi járadékokat a szolgálat körzetében befolyó adókból fedezték. A szolgálók ellátása érdekében alakult ki egy-egy nagyobb egység (pl. szolgálóbirtokosok — sorozottak — vagy az ukrán határvidék) ellátására és szervezésére a prikáz-hivatalok sora. Ezen hivatalok a szolgálat helye szerint kapták meg a kijelölt területet, adózó városokat, kerületeket, ahol az állami adókat részben vagy egészben behajthatták és egységeik ellátására felhasználhatták.

A szolgálati földadomány magában hordta a szolgáló nemesség ellátását biztosító állami adózók állandó csökkenését. Ezen túl az adózók különböző csoportjai léptek állami szolgálatba ideiglenesen. A XVI—XVII. században kialakult gyakorlat szerint a szolgálati földként eladományozott adózó parasztagazdaságok, vagy a szolgálattal

⁶ Осокин, Е. Г. О понятии промыслового и об историческом его развитии в России. Казань, 1856. 33—45.

⁷ Хрушов, И. П. Очерк ямских и почтовых учреждений от древних времен до царствования Екатерины II. СПб. 1884. 5—8.

⁸ Ключевский, В. О. Сочинения, том VI. М. 1959. 352—364.

terhelt városi-falusi gazdaságok állami adói ilyen esetben is megmaradtak, vagy csak bizonyos adóterhek alól mentesültek időlegesen.⁹ A kettős terhelés viszont azt jelentette, hogy a katonai és állami feladatok növekedése egyre nagyobb terhet rótt az állami adózó lakosságra. A lakosság elnyomorodásának az állami adók ugyanúgy lehetnek okozói, mint a magánbirtokon nem korlátozott járadékformák. Az állam érdekei viszont — az adóalap megőrzése miatt — ugyanúgy diktálták a parasztok földhözköltését (az adózó személy és — objektum elválaszthatatlanságát), mint a magánbirtok érdekei. A szabadköltözés ismétlődő tilalmában a XVI—XVII. század fordulóján elsősorban az államérdek jutott kifejezésre.

Az adók behajtása gyakorlatilag a területen illetékes prikáz-hivatal hatáskörébe tartozott. Olyan eset is volt, hogy nagyobb központokban többféle hivatal szedte a számára meghatározott adót a lakosságtól. A XVI. századból csak két központi jellegű adóhivatal öröklődött:

A *Nagykincstár Hivatalának* adózói voltak — és annak igazgatása alá tartoztak a külföldi és orosz kereskedők, a városi mesterek, az ötvösmesterek, állami szolgálatban. A hivatal ügyeinek ellátására meghatározott városok voltak lekötve adóikkal. A külföldi áruk behozatala Perzsiából Asztrahányon és Nyugat-Európából Arhangelszken keresztül történt. A kereskedelmi vámok hozták az ezüstpénzt, amely a XVII. század végéig az orosz rubel ezüst-alapjául szolgált. A Pénzverő Udvar, mint kincstári műhely, szintén ennek a hivatalnak a hatáskörébe tartozott.

A hivatalok birtokformák szerint történő elkülönülését jelzi a párhuzamos *Adójövedelmek Nagy hivatala*, vagy más néven a Nagy Udvari prikáz, amely az udvari birtokok városaiból gyűjtötte be a belső kereskedelmi forgalom adóját, vámjait. A begyűlt jövedelmekből gondoskodtak a külföldi követek és kereskedők ellátásáról. A hivatal vásárolt is élelmet, vagy a szükségleteket kielégítve áruba bocsátotta az élelemkészleteket.¹⁰

A kincstári hivatalnokok, a katonai alakulatokat ellátó prikázhivatalok személyesen voltak érdekelve a regionális egységekben az adók behajtásában. A soronkívüli katonai akciók, vagy újabb egységek szervezésére csak új adók kivetésével nyerhettek anyagi fedezetet. A lakosság a súlyosbodó terhek — és sokszor a közvetlen harci cselekmények — elől vagy a városok udvaraira (poszadokba) menekült és ezzel felduzzasztotta az egy adóegységre jutó családok számát; vagy magánbirtokra költözött a bojárokhoz, ahol az állami adók nem kerültek behajtásra. Maradt még a menekülés a déli és szibériai határvidékekre, de valószínű, hogy ez inkább a XVII. században öltött nagyobb mértéket, amikor a délre előnyomuló katonai erődök körül a parasztok, kézművesek biztonságosan települhettek.¹¹

A súlyos adókkal terhelt lakosság elégedetlensége táplálta a bojár-ellenes osztályharcot, anyagi egyensúlyuk megrendülése pedig magával rántotta a katonai szolgálok alsóbb rétegeit. A XVI. században ugyanis nem a szolgálati birtok volt a megélhetés fő bázisa, hanem a természetben kapott állami járadék — és a harcok során megszerzett értékek). Ha a katona harcképességét — saját felszerelését — megőrizte, saját csapatában, vagy új egységében rangját és ellátását tovább biztosították. A „zavaros

⁹ A Bolotnyikov-felkelés egyik bázisát adó déli határvidéken például a katonai szolgálatra besorolt parasztok lázadtak a gazdaságukat sújtó sztrelec-adók miatt. L. erre: SZMIRNOV, I. I. A Bolotnyikov-felkelés 1606—1607. Вр. 1954. 47—53.

¹⁰ Котошихин, Г. О России в царствование Алексея Михайловича СПб. 1906. 97—99, 106.

¹¹ Готье, Ю. Смутное время М. 1921. Багалея, Д. И. Очерки из истории колонизаций степной окраины Московского государства. М. 1887. 109.

évek” nagy pusztítása azon is lemérhető, hogy a század elejére a szolgáló nemesség alsó rétegei tömegével kerültek olyan helyzetbe, hogy képtelenek voltak a katonai szolgálatra.¹² Ezért mondhatjuk, hogy az adóalapok megrendülése a katonai szolgálat egész rendszerét válságba sodorta.

Útkeresés a XVII. század első felében

Az új kormányzat Mihail Romanov megkoronázásával az államügyekben részt kérő középbirtokos szolgálónemesség (pomescsikok) és a politikai hatalmát, valamint magánbirtokait növelni akaró arisztokrácia (bojárok) kompromisszumát jelezte. Ezen az úton indult meg a szolgálati birtok örökbeadásának mintegy 70 éves folyamata, amely az adminisztráció és adózás módszerének változását és a hadsereg átszervezésének bizonyos feltételeit is magában hordta.

Mihail Romanov uralkodásának első éveiben a Bojár-tanács és az országgyűlés (Duma) szinte állandóan ülésezett. A belharcok és az intervenció után mind a szolgálónemesi hadsereg, mind az adózás régi formái szétzilálódtak. A tönkrement kis- és közép-szolgálók tömegei elszegényedtek és képtelenek voltak felszerelésükről gondoskodni a katonai szolgálathoz. A hadsereg fejlesztését így az állami adózók sorából toborzott ezredekkel tudták megoldani. Ezek ellátását nem a hagyományos szolgálati (pomesztye) birtokokkal, hanem pénz- és természetbeni juttatásokkal oldották meg. Ez erősen megnövelte a pénzzavárral küzdő kincstár kiadásait és a rendkívüli kiadásokat rendkívüli adókkal igyekeztek biztosítani.

A *rendkívüli adóként* behajtott *vagyonötöd* (pjatina) az új kormányzat nyitányát jelezte. Első alkalommal 1612-ben alkalmazták, amikor a Moszkva felszabadítására szerveződő seregek ellátásának biztosítására a nyizsnij-novgorodi polgárok elfogadták Minyin javaslatát: felajánlják a vagyonuk és az áruiuk harmadát. Ezt a gyakorlatot újították fel az 1614 áprilisában kiadott rendelettel, amely a kereskedőkre vetette ki a vagyonötödöt. Egy év múlva a városi adózók felső rétegére, majd a lakosság egészére kiterjesztették ezt az adóformát.¹³ Az adóztatás mértékét 100 rubel vagyon felett 1/5-ben, 10-től 100 rubelig terjedő vagyon esetében a vagyon 1/10-ében határozták meg. A vagyonötöd mindenütt elégedetlenséget keltett. Értelmezése még a történészek körében is vitára ad alkalmat, mivel nem világos, hogy az 1/5—1/10 a vagyon egészére, az ingóságokra, vagy az érdekelték (kereskedők) évi forgalmára vonatkozik-e.¹⁴ A behajtásnál vita tárgya volt, hogy az árukat szállító kereskedők hol kötelesek fizetni, vagy a hitellel, megbízással dolgozók egyáltalán kötelezhető-e a fizetésre. Arra is vannak példák, hogy a lakosság nem akart fizetni, vagy elmenekült az adószedők elől.¹⁵

A harmadik begyűjtésről az 1616-os országgyűlés (zemszkij szobor) határozott, indokolván, hogy a szolgálónemesek és sorozottak ellátás nélkül az ellenséggel harcolni, szolgálatot teljesíteni nem akarnak. Egyben felhívták a figyelmet, hogy az adót

¹² VARGA ILONA: Katonai szolgálat és a XVI—XVII. századi orosz uralkodó osztály rétegeződése a Beszorolási Prikáz dokumentumainak tükrében. Acta Univ. Szegediensis Acta Historica XXII. 50—52.

¹³ Веселовский, С. Б. Семь сборов запросных и пятинных денег в первые годы царствования Михаила Федоровича М. 1908. 5—9.

¹⁴ Сташевский, Е. Д. Бюджет и армия Русская история в очерках и статьях под. ред. М. В. Довнар-Запольского Киев, 1912. том. III. 413—414.

A vagyonötöd beszedéséről kilenc alkalmat ír 1680-ig. Ebből öt alkalommal tizedrészt — és egyszer tizenötödöt szedtek a kereskedők és kézművesek vagyona alapján.

¹⁵ Веселовски и. ott 30—48.

igazságosan kell behajtani — okulván az előző tapasztalatokból, amikor vagyonukat (zsvivotü) sokan eltitkolták. Az 1617. évi vagyönötöd behajtásáról hasonlóan döntött az országgyűlés. Utalván a szolgálók ellátására szükséges pénz mennyiségére, az összeget 51 935 rubelben jelölték meg.¹⁶ A következő években felmerült az adó korlátozása, de a dokumentumok azt bizonyítják, hogy 1618 és 1619-ben is behajtották a vagyönötödöt. A későbbiek során a háborúk felújulásakor mind a harmincas években, mind az ötvenes években több esetben sor került a vagyönötöd behajtására.¹⁷

Új törekvés volt olyan adók bevezetése, amelyek a magánföldesúri parasztokra is kiterjeszthetők — vagy pedig a regionális jellegű adókat (pl. az ún. sztrelec pénzek) igyekeztek általánossá tenni. Az általános adóztatás elve még nem nyilvánvaló ezekben az intézkedéseknél, mert az égető katonai kiadások megoldása volt az indíték. Az adók kivetését központi döntéssel hozták, de a behajtás hagyományosan, a területileg illetékes hivatalokon keresztül történt. A század közepéig inkább az egyenesadók (pénz- és naturális járadékok) növelése volt a fő tendencia. A század második felében a kereskedelmi adók, vámjövedelmek emelkedtek nagyobb mértékben. Ezzel párhuzamosan bontakozott ki az állami monopóliumok szinte mindent átfogó rendszere. Hogy ebből egységes, központilag kezelt anyagi bázist teremtsenek, nemcsak a naturális jövedelmeknek kellett pénzformát öltetniök, hanem a katonai szolgálat bonyolult rendszeréhez kötött hivatalszervezetnek is át kellett alakulnia.

Az általános adóztatás a régi forma felújításával indult. A régi adók közül a *postaszolgálat adóját* igyekeztek elsőként általános jelleggel kiterjeszteni. Az 1614. dec. 16-i rendelet szerint a magán és monostori birtokok minden adózó eke után 3 postaszolgálatosra, emberenként 30 rubelt, valamint ezek udvaraira 5 rubelt, összesen 105 rubelt azonnal fizessenek. 1615. febr. 9-én hasonló rendelet ment a vladimiri kerületbe (ujezd), amely szerint 2 ekénként 70 rubelt, Vologdában 3 ekére 90 rubel adót határoztak meg. (A régi postaadó 10 rubel volt ekénként.) Az adót 1618—20-ban 800 rubelre emelték ekénként, majd csökkent, vagy emelkedett, követve a háborús kiadások hullámát, és 1680-ban az udvaronként kivett adók sorába került. A pénzt a Postaszolgálat Hivatala szedte. Az adó alól kivételt képezett a novgorodi terület, de ott a régi postaszolgálat adója (Kis jam-adó) folyamatosan behajtásra került.¹⁸

Hasonlóan általános adóként vezették be a *fogolypénzek adóját*, már 1619-től rendszeresen. Ennek előzménye a tatáradó, amit a függetlenné vált állam is tovább szedett, hogy abból tatár fogságban élő orosz foglyokat válthassanak ki. Az 1649-es törvénykönyv az adót a pravoszláv keresztények kiváltásának kegyes céljával indokolta és a lakosság minden adózó rétegére kiterjesztette három kategóriában: a városlakók különböző csoportjai, a patriarcha, püspökök és monostorok birtokain élő parasztok és kézművesek (bobilok) udvaronként *nyolc gyengit*; az udvari falvak, az állami adózók (fekete) körzetei, a szolgálati és magánbirtokok parasztjai udvaronként *négy gyengit*; a szolgáló népek — sztrelecek, kozákok kincstári mesterek udvaronként *két gyengit* fizessenek. Az adót a Külügyek Hivatala gyűjtötte be, mivel a külföldiekkel való érintkezés — így a foglyok kiváltása is — ennek hatáskörébe tartozott. Azt már nehéz lenne ellenőrizni, hogy a befolyt összeget kizárólag a foglyok kiváltására, és a fogoly szolgálókból újjászervezett egységek felállítására használták csak fel, vagy más akciókat is finanszíroztak ebből az adónemből. Az említett törvény ugyanis

¹⁶ U. ott. 60—65.

¹⁷ *Базилевич, К. В. Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г.* 8—9.

¹⁸ *Веселовский, С. Б. Сошное письмо.* М. 1915. I. 156—160.

arról rendelkezik, hogy a kiváltott szolgálókat besorolásuk szerint milyen járadék illesse.¹⁹

Rövid idő alatt vált általános adóvá a régebben regionálisan behajtott sztrelec- vagy kozákpénz. Legkorábban az 1615. májusi rendelettel a Kozákok hivatala szedte a katonák ellátására. 1616—17-ben a városi hivatalokon keresztül mindenütt behajtották *kenyérkészlet* (hlebnüj zapasz) címen, amivel a sorozott szolgálók ellátását kellett biztosítani. Az adó alól csak a szibériai területek képeztek kivételt, mivel az adózást az „eke” egységek alapján vetették ki. Nagyrészt természetben került behajtásra az adó, (fele rozs — fele zab arányban) és csak a tengermellék nagy városai fizették pénzben. A század közepén az adó ekénként évi 150 rubel, vagy 100 csety (űrmérték, 1 csety = 12 liter) gabona terhet jelentett. A kenyérkészlet a korabeli iratokban szerepelt még sztrelec- vagy kozák kenyéradó címen.²⁰

Az orosz feudális földtulajdon formái szerint az államnak adózó parasztek három kategóriája alakult ki a XVII. században. Megterhelésük különbözősége az államhoz való eltérő viszonyukból adódott.

A magán- és egyházi birtokok lakossága a korábbi századokban mentes volt az állami adóktól. Csak a századfordulótól vált általánossá, hogy a magánföldesúrnál függésbe jutó (adós) állami adózó földjei továbbra is adókötelesek maradtak. Ugyanúgy állami adózóvá vált az a pap, aki állami földet birtokolt. A magánbirtokon kivetett adók a XVII. században szintén az eke-egység alapján voltak meghatározva. A század elejére vonatkozó számítások szerint az állami adók évente 14 rubel körül mozogtak. Ebből a postaszolgálat és fogolypénz jelentette a fő terhet (12 rubelt), de mentesek voltak a dany és obrok kötelezettség alól. Hogy a tulajdonosnak milyen járadékokkal adóztak, arról nincsenek olyan adataink, mint az állami hivatalok bevételi könyvei.

Az udvari birtokok adója 33—70 rubel között mozgott ekénként. Ezen túl Kotosihin leírásából tudjuk, hogy az udvari birtokok sokféle természetbeni járadékkal fedezték a cári udvar szükségleteit, gondozták a speciális cári birtokokat. Terheiket az állami adók csak részben fejezték ki.

Az állami birtokokon élő „fekete” parasztekra nehezedtek a legsúlyosabb adók. Már a század első felében 48—200 rubel között voltak a rendszeresen kivetett adóterhek, amelyekhez a különleges szolgálat és járadékok tartoztak meghatározott területeken (pl. a szibériai szolgálók ellátására szedett gabona). Ezenkívül az obrok, a különféle szolgáltatásokért (malom, halfogóhelyek stb.) szedett adók. Az állami adózó városiak eke-adója 30—58 rubel között mozgott, de külön obrok terhelte a kézműves és kereskedő tevékenységet, külön vámok az árucserét.²¹

Az állami adózók súlyos terhei adók formájában fejezték ki a feudális járadékok összességét. A fekete-paraszt és városi lakosság állami szolgálatait a munkajáradék speciális formájaként is felfoghatók.

Összeírások és földhözkötés

Az orosz parasztság földhözkötését az 1649-es törvénykönyvhöz kapcsoljuk, amely valóban határozott jogi kereteket szabott az állammal szolgálati és adózó viszonyban levő népcsoportok, rétegek számára. A földhözkötés, vagy helyhezkötés egyben az adózás egységének rögzítését is jelentette. Formája a lakosság összeírásában

¹⁹ *Памятники русского права* вып. 6. М. 1957. Соборное Уложение 1649. гл. VIII. 1.

²⁰ *Веселовский* i. m. 160—170.

²¹ *Очерки истории СССР. Период феодализма XVII. в.* М. 1955. 416—417.

nyert kifejezést. A legkorábbi országos összeírásokra az 1592-es esztendőben került sor. Az összeírást kiadó rendelkezésekről nincsenek dokumentumok, de a későbbi, úgynevezett visszaperlések 5—7—15 évre határozták meg (1597, 1599, 1607-ben) a szökött parasztok felkeresésének lehetőségét. Az évszámok minden esetben az 1592-es esztendőre utalnak, amikor az állami-szolgálati birtokok és népeiknek összeírása megtörtént.²²

Voltak továbbá részleges összeírások a moszkvai központi területen a XVI. század végén, de már akkor is az adózók felmérése volt az indíték. A XVII. században több esetben indult összeírás — mindenkor az adózók pontosabb számbavétele érdekében. Mivel a „zavaros évek” idején a lakosság többféle okokból kényszerült elhagyni lakóhelyét, érthető, hogy az összeírások kiegészítéseként rendeletekkel köteleztek mindenkit, hogy költözzön vissza eredeti lakóhelyére, vagyis oda, ahol az adózók sorában összeírták. A városi adózókat szigorú paranccsal utasították, hogy költözzenek vissza a korábbi összeírások szerinti lakhelyükre. Az utasítások szerint a kormányzat kész volt a magukat magánbirtokoshoz zálogba adó parasztok—kézművesek helyzetének felülvizsgálására is, hogy adózóit visszanyerje.²³

Az összeírás ténye a helyhezkötést jelentette és a meghatározott birtokkal összeírt lakosság általános elnevezése: a *tjaglósok* (a *tjagoszty*=teher szóból). Ezek alapján az is természetes, hogy az állami adózók korábban ismeretes szabad költözése, a györgynapi költözés, de egyben a költözés korábbi tilalma is elvesztette jelentőségét. Ezért nem emlegették a szabad költözést a XVII. században, de törvény sem utalt annak megszüntetésére, mivel az új gyakorlat a régi formát hatályon kívül helyezte.

Az összeírások sorából általános jellegük miatt kiemelkednek az 1620-as évek, az 1646-os és az 1680-as évek összeírásai. Az 1619-ben kiadott rendeletek az elköltözött parasztokat és városi lakosokat visszarendelték eredeti lakhelyükre és megindult a népesség összeírása. Az *összeírások egysége* mindenütt a kerület (ujezd) volt, ahol a vajda kapta az utasítást az összeíró csoportok kiválasztására. Az összeírást a városi hivatalnokok végezték a kerületek, körzetek kijelölt esküdtjeivel. Az összeírásnál felhasználták a kerületekben korábbi feljegyzések alapján meglevő, *eke leveleket* (szosnoe pizmo) az adózó földek nyilvántartását. Az összeírás tartalmazta az adózó szántókon élő lakosság (paraszt-holop) helyzetére vonatkozó adatokat, a tulajdonoshoz fűződő viszonyukat. A birtokrészeket az utasítás szerint határjárással mérték fel, meghatározván a terület nagyságát és a szomszédos birtokot. Esetenként a birtokviszonyok eldöntéséhez pereskedtek az érdekeltek. Az új összeírás feltüntette a korábbi-akhoz viszonyított változásokat is. Így az összeírás alkalmat adott bizonyos kiigazításokra, a függő állapot módosítására, esetenként a visszaélésekre is. Végül a kerületek — körzetek összeírásait a prikázok összegezték, ahol adódtak tévedések, eltérések a részfeldolgozásokhoz viszonyítva. Esetenként a befejezést sürgető utasításokat vagy sietséggel, vagy a munka elhúzásával kerülték meg. Így történt, hogy a húszas évek összeírásának befejezése idején pusztító moszkvai tűzvészben az összeírási könyvek nagyrésze megsemmisült, csak a munkán elkészve dolgozó kerületek iratai maradtak meg.²⁴

Az 1646—48. évi összeírásoknak tükrözniök kellett azokat a változásokat, amelyek a birtok-tulajdonviszonyokban az elmúlt évtizedekben végbementek. A szolgálati (promesztje) birtok magánbirtokká átalakulási folyamatáról van szó, amit a jelzett években az *átírási könyvekben rögzítettek*.

²² GREKOV, B. D. Az orosz parasztság története a legrégebbi időktől a XVII. századig. Bp. 1957. II. 345—355.

²³ *Акты, относящиеся к истории Земских Соборов* под. ред. Ю. В. Готье. М. 1909. 20—23.

²⁴ *Готье, Ю.* Замосковский край 70

Az 1680—86-os évekre terjedő általános összeírás nemcsak az elavult nyilvántartás felújítását jelentette, hanem módosították az összeírás formáját. Ebben az esetben már nem az „eke”, hanem a paraszt- vagy bobil *udvar vált az adózás alapjává*. A változtatással a menekülő adózókat igyekezett utolérni a Kincstár, de a módszer az adók emelésére is lehetőséget biztosított.

Az 1680-as összeírás legfőbb törekvése a tjalglós kötelezettségek pontos meghatározása volt. Az adóreformot bevezető 1679. szept. 5-i rendelet az egyes adók különböző formáit (dany, obrok, sztrelec- és fogolypénzek stb.) *sztrelec-adó* néven összevonta és az adózás alapjaként az udvarokat határozta meg. Ennek ellenére az adóbehajtásnál a század végéig felváltva szerepelt az eke és az udvar, az adózó közösség (mír) és a családi gazdaság, amelyhez a század végén egy udvaron sok helyen már több család tartozott. A régi forma fenntartását nemcsak a hivatalok konzervetivizmusa magyarázza, hanem a kollektív felelősség alapján az adók könnyebben voltak behajthatók.²⁵

Az összeírások a parasztnak a szántóktól (és tartozékoktól, kaszálók, erdőrészt) való elválaszthatatlanságát dokumentálták, de már előfordultak szántó-nélkül összeírt tjalglós parasztnak is. Az összeírás az adózónak a földtől elidegeníthetlenségét is kifejezte. Ez viszont nem zárta ki a földhöz kötött parasztnak eladományozását, ami az adott korban a paraszti birtokkal együtt történt.

A városi lakosság összeírása szintén az adókötelezettségek meghatározását jelentette. A város értelmezése is a hagyományos volt a XVII. században Ennek alapján város minden olyan település, ahol katonai egység és ezzel kapcsolatos adminisztratív központ van. A katonai erőd (városcentrum = kreml) körül kialakult település-egységek a poszadok, ahol földműves, zsellér-kézműves és kereskedő lakosság élt. Az összeírt városi udvarok termelvényeik vagy kereskedelmi forgalmuk szerint obrokosok voltak, és az állami tulajdonban levő elárúsító helyek, raktárak használatáért külön adóztak. A bobilnak nevezett városi szegénység zsellér-alkalmi munkás, vagy kézműves foglalkozású volt, akiknek udvarai fokozatosan tjalglóssá váltak. Egyes történészek ezt azzal magyarázzák, hogy a pusztásodó parasztudvarokra a bobilek betelepültek. Gotje adatai azt bizonyítják, hogy a XVII. századi összeírások közben (1620—1684) a bobil udvarok száma csökkent, de az egy udvarra jutó családok száma emelkedett.²⁶

A kincstár érdekeinek ellentmondó az az ismert tény, hogy a XVII. században egyre gyorsuló tempóban folytatódott a szolgálati birtokok eladományozása örök-birtokká. A katonai-hivatali szolgálat elismeréséül általában a szolgálati birtok felet írták át az uralkodó rendeletével örök-birtokká. Ezek a birtokok főleg falusi településekkel voltak összefüggésben, vagy mezőváros jellegű szlobodákat jelentettek. Jellemző, hogy az ilyen településekről a parasztnak nem, de a vámot hozó elárúsító helyeket, kincstári raktárakat forgalmi átkelőket visszaveszik az 1649-es törvények alapján. Kategorikusan hangsúlyozzák a rendelkezések, hogy az ilyen kincstári tulajdon (és kevés kivétellel minden elárúsítóhely kincstári tulajdon) csak a tjalglós lakosság veheti haszonbérbe. Különös szigorral rendelkeznek a városiak minden rétegének a korábbi összeírások szerinti jogállapotáról. Ha valaki ezek közül magánföldesúri függésbe került, vissza kellett helyezni az állami adózók sorába.²⁷

Az 1649-es törvények szigorra, amely az állami adózók és a katonai szolgálat alacsonyabb kategóriáiból magánföldesúri függésbe került csoportokat visszaköve-

²⁵ U. ott 420—423.

²⁶ U. ott 260—263.

²⁷ Памятники русского права — Соборное уложение 1649. гл. XIX. 306—315.

telte régi jogállásukba, a kincstár érdekein kívül azzal magyarázható, hogy a törvényt előkészítő országgyűlés előtt Moszkvában és más városokban népmozgalmak robbantak ki a birtokfoglaló bojárok és hatalmasok ellen.²⁸ Az 1649-es törvények a szigorú flogamazás ellenére olyan kompromisszum kifejezői, amelyben főleg a városi és városi jellegű települések lakosságát sikerült tartósan megőrizni az állami adózók státusában.

Az orosz földhözkötés sajátos vonása a tjaqlós kötelezettség tényében nyert kifejezést. Terhelhetett paraszt, kézműves, vagy kereskedő gazdaságot és az adózás mértékét semmi nem korlátozta. A magánbirtokon élő parasztokat és mindenféle népeket is szabadon terhelhették a tulajdonosok. Az állami adózó lakosság (feketék és városiak) feudális járadékát az adóformák eltakarták, pedig ezek emelkedése a feudális állam (mint tulajdonos) igényeinek emelkedésével a feudális járadék növekedését jelentette.

Az állam szerepe az orosz kereskedelemben

Az áruforgalmat megcsapoló vámok szerepe a XVI. század végétől egyre emelkedett a kincstári bevételek sorában. Az áruszállításkor, vagy piachelyeken szedett vámok már a feudalizmus korábbi időszakában ismertek voltak a fejedelmek bevételei között. A tatár uralom idején a részfejedelmek szedték a szokásos vámokat, és van utalás arra, hogy ezekből a tatárok részt követeltek. A tamga=áruvám is tatár eredetű.

A központosított állam kialakulásakor a nagyfejedelmek a fontos vámhelyeket birtokba vették, de a későbbi tiltások azt bizonyítják, hogy a magánbirtokosok igyekeztek megszerezni ezt a jövedelemszösszét.²⁹ A legjelentősebb bevételt a nagyvárosok áruforgalmának vámjaiból szedte a kincstár. A vámrendszer fejlődésére hatással volt az északi területek egyesítése; a külfölddel is kereskedő Novgorod, Pszkov birtokbavétele, ahol a terület védelmének és közügyeinek biztosításához a vámok jelentős pénzügyi forrást képeztek.³⁰ A városi státusú települések következetes védelme a bojárok birtokszerző vágyával szemben azzal magyarázható, hogy a kincstár a kereskedelem hasznából nem akart osztozni a magánbirtokosokkal.

A gazdasági élet fejlődésével a belső- és külföldi kereskedők által közvetített áruforgalom növekedése a vámok-forgalmiadók emelésének lehetőségét biztosította. A XVII. század közepére a hagyományos és új kereskedelmi vonalakon nemcsak a legfontosabb áruk cseréje bonyolódott, hanem kialakult az állami vámrendszer, amely a forgalmat ellenőrizte és érdekeinek megfelelően adóztatta. Az új erőforrások nemcsak a katonai potenciál megerősítéséhez járultak hozzá, hanem tovább növelték a bürokráciát. Ha a XVI. századnak a szolgálonemes volt a tipikus alakja, akkor a XVII. század folyamán ezt a helyet a kincstári hivatalnokok sajátították ki.³¹

Oroszország kereskedelme általában a nagy folyók mentén haladt. A hagyományosan kialakult városok váltak az átmenő forgalom lerakodó helyeivé, vagy maguk is közvetítették a környék termékeit. Az orosz bel- és külkereskedelem legfontosabb vonalát az Északi-tengerbe és Kaspi-tengerbe ömlő folyók jelentették, amelyeken

²⁸ *Világtörténet* Вр. 1964. 5. köt. 166—168.

²⁹ *Сташевский, Е. Д. Экономическая политика Московского государства в XVI—XVII вв. Русская история* том. III. 346—350.

³⁰ Az általános vámszabályzat kialakításánál a XVII. században is Novgorodból vették a példát.

³¹ *Тихомиров, М. Н. Российское государство XVI—XVII. веков* М. 1973. 352—370.

rövid szárazföldi átkelőkkal szinte az ország valamennyi városába árut tudtak szállítani.

A XVI. század végén az arhangelszki kikötő és a város kiépülésével állandó csere alakult ki a nyugat-európai és közel-keleti—indiai áruk között. Az árucserében európai, orosz és keleti kereskedők vettek részt. *Arhangelszk* és *Asztrahány* volt az áruforgalom két fontos bázisa. Ebben az áruforgalomba *Moszkva* hamar bekapcsolódott, és az orosz termelvények gyűjtőközpontjává vált. A kor szokásai szerint a város kereskedő-udvaraiban külön csoportosultak áruikkal az eladók. A XVII. század közepén az orosz kereskedők a régi és új udvarban kereskedtek, de volt külön piaca a perzsa, svéd, litván, görög és örmény kereskedőknek is. A városból hat útvonal vezetett, amely a távoli központokkal jelentette az adminisztratív és kereskedelmi összeköttetést.

A *Vologdába* vivő úton 14 postaállomás volt és téli időben szánon hat napig tartott Moszkvából az utazás. Egy szárazföldi átkelővel Vologdából a Dvinán Arhangelszkbe szállították az árut. Az átmenő kereskedelmen kívül Vologda vidékén kialakult a kendertermelés, amelynek az angol kereskedők voltak a felvásárlói.

A *Novgorod*-Moszkva közti kereskedelmi kapcsolat és Novgorod elsődleges közvetítő szerepe a XVII. században hanyatlott, mivel a nyugati áruk nagyrészt Arhangelszken keresztül jutottak Oroszországba. Novgorod, Pszkov közvetítő forgalma a Baltikumra irányult.

A *Volgához* Moszkvából víziút vezetett Asztrahányig olyan fontos kereskedelmi és vámközpontokkal, mint a Nyizsnyij-Novgorod és Kazány. Az utóbbi városban kialakult az asztrahányi só és hal lerakata. A halfeldolgozás nyomán alakult gyorsan fejlődő várossá Szamara, Szaratov és Szibirszk. A Volgán tavasszal indultak a kereskedők és kincstári követek hajói Perzsiába, és ősszel jöttek visszafelé. A konvojok fegyveres kísérettel mentek, mert az út nem volt végig biztonságos.

A *Szibériába* vivő útvonal a Moszkva, Oka, Volga, Káma folyókon vezetett Szolikamszkig. Onnan száraz úton mentek Verhoturba, az Uralon túlra, majd vízen hajózva Tobolszk és a szibériai területek belsejébe. A két város és környéke a prémek begyűjtésének és felvásárlásának fontos központjává vált. Míg a Volgán a keleti áruk közvetítő kereskedelme volt jellemző, a szibériai úton áramló prémek az orosz külkereskedelem fontos termékét jelentették. A szibériai területen kialakuló igazgatás és az európai részekről áttelepülő lakosság maga is piacot teremtett szükségleteivel. Ezenkívül a közép-ázsiai és kínai áruk forgalma is megindult a szibériai vonalon.

Litvániába és az *ukrán területre* is vezettek útvonalak Moszkvából, de ezek forgalma a háborús események miatt a XVII. század első felében szünetelt. A lengyelek csak 1678-ban került sor szerződésre, amely biztosította a kereskedelmet Moszkva és a három főváros — Krakkó, Varsó és Lublin — áru számára.³²

Az orosz kereskedelemben sajátos szerepet töltött be az állam, amely már a XVI. századtól a szokásos vámokon túl igyekezett biztosítani a kincstár jövedelmét az áruforgalomból. A kincstár vám- és kereskedelmi ügyeinek intézésére állami szolgálatba vonták a városi kereskedőket és iparosokat, akiknek szakértelmére szükség volt. A vezetőszerp ebben a tevékenységben a moszkvai kereskedőknek és mestereknek jutott. Számuk a század közepéig együttesen nem haladta meg a 300 főt és ebből 13 volt a távolsági nagykereskedő.³³ A század végére a létszám megduplázódott, mivel

³² Костомаров, М. Очерк торговли Московского государства в XVI. и XVII столетиях. СПб. 1889. 137—139.

³³ Смирнов, П. Посадские люди Московского государства *Русская история* III. 85—111.

a növekvő szolgálat ellátása érdekében más városok polgárait is Moszkvában vették nyilvántartásba.³⁴

A besorolás nemcsak szolgálati kötelezettséget jelentett, hanem meghatározott kedvezményeket is. 1613-ban közös adománylevelével mentette fel őket a városi tjaló-kötelezettségek alól, mentesek a híd-, posta- és őrszolgálatról és nem tartoznak a vajdák joghatósága alá. Szolgálniuk kellett a kincstár ügyeiben, a monopolizált áruk felvásárlásában és értékesítésében. Irányították a pénzverő műhelyeket, a fontosabb vámhelyeket, és tanácsadók voltak az állam gazdasági ügyeiben. Képviselőiket meghívták az országgyűlésekre. Így az 1649-ben elfogadott törvény 315 aláírója között a fenti csoport 8 fővel szerepelt.³⁵

A kereskedők, iparosok szakértelmét nem nélkülözhatték a vámügyekben. A vezető beosztású polgári szolgáltatók vitték magukkal hivatalnokokat, megbízottakat, vagy a mellékük rendelt esküdtekkel, hivatali írnokokkal dolgoztak. Tehát a nem nagy létszámú csoport a hivatalnokok, ügynökök hálózatát mozgatta. Az állami szolgálat a kereskedő-iparos felső réteget sajátos hivatalnok-csoporttá alakította, amely nem a kereskedelem lehetőségeit kihasználva kereste boldogulását, hanem az állami áruszállításokon és vámrendszeren belül manipulált. Az üzlet járhatott haszonnal, de esetenként egy tönkrement áruszállításért az állam kárpótlásul egész vagyonát is elvehette a kereskedőtől.

Ennek a kereskedő rétegnek hátrányos társadalmi helyzetét jelzi rangjának, besorolásának ingadozása. Az 1613. évi adománylevelet módosította egy 1628-as rendelet, amely csak az angol kereskedőket helyezte a Külügyi Hivatal fennhatósága alá, a többieket a helyük szerinti vajdához utalta. 1653-ba ezt módosították, majd 1664-ben újra a vajdák hatáskörébe kerültek. Ez azt jelentette, hogy a kereskedőket kiszolgáltatták a helyi adminisztrációnak. A vajdák a legdurvább eszközökkel sarcolták a kereskedőket, főleg saját hasznukra, ami a kincstár érdekeinek is ellentmondott.

A kereskedő polgárság kiszolgáltatottsága akadályozta a kereskedelmi tőke felhalmozódását, a fejlődő manufaktúrákba történő beépülésüket. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a kincstári kereskedelem és manufaktúrák mellett a legsikeresebb magánvállalkozók a bojár nagybirtokosok közül kerültek ki, mint a Morozov, Sztroganov család tagjai.

Vámrendszer a XVII. század közepéig

Az orosz kincstár vámrendszere a régi formák felújításával, újabb vámok bevezetésével a XVII. század első felében szinte áttekinthetetlen. A különböző források alapján a kutatók mintegy 40 féle vámot emlegetnek, amelyek az indítékok szerint az alábbi nagyobb csoportokba különíthetők:

Az *áruszállítás vámjai* között legrégebb a *müta*, amelyről már a XIII. század közepén történik említés. Az árutól függően a XVII. században a 2 rubelt is elérhette. A *kosztki* utadó, általában 1 gyengi³⁶ és száraz utakon szedték. Eredetét a *costa* = tengerpart, vagy a *hospes* — *goszt*’ — *kosztki* szóból vezetik le. Első említése 1356-ból való. Általános a *mosztovsina* = hídvám kocsival 4 gyengi — 1 altinig. Különdíj

³⁴ Костомаров и. . 160—161.

³⁵ Уложение государя царя и великого князя Алексея Михайловича М. 1913. A törvény aláíróinak névsora CXIX—CXXVIII.

³⁶ A XVII. században használt pénzek a rubel kisebb egységei: 1 rubel értékű 10 grivna vagy 200 gyengi vagy 100 kopek. 1 kopek = 2 gyengi vagy 4 poluska. 1 altin = 6 gyengi.

az eladatlan áruk visszaútján a *perevozü*, 2—4 gyengi a XVII. század közepén. Néhány vámhelyen állítottak ki szállítási bizonylatot: *izolcovoe*-t is, hogy a kereskedő útközben áruját vám nélkül el ne adja.

Fejadók a kereskedő személye után, illetve az eladás jogáért: *gosztinnoe* a városba menő idegen kereskedőktől. A *golovsina* — fejadó, a vámhelyen 1/2—6 gyengi, de a vásárhely mellett hajóval elhaladóktól is szedték. Ismert még a *zadnie kolacsi* — a visszaúton szedett fejadó, 1/2 gyengi személyenként.

Forgalmi vámoknak nevezhetjük az eladás ténye és az áru értéke alapján szedett pénzeket, vagy alkalom szerint naturáliákat. A XIII. századtól ismert a *tamga* vám értelemben, amit a XV. századtól mindenféle árura, majd az ingatlan forgalmára is kiterjesztettek. Az árutól függően 1/2—2 gyengi, de az 1 altint — 1 rubelt is elérhette. Ennek kiegészítője a sorvám: *porjadnoe* (elnevezése valószínűleg az élelmiszert egy *oron* árusító szokás alapján), amelyet a méz, só, kaviár és hal eladásáért szedtek pénzben vagy áruban. A vám alól a helyi kereskedők néhol mentesítést, vagy mérséklést kaptak. Az állatok eladása után *rogovoe*-t, állatvámot szedtek. Külön vámot szedtek az eladott áruk értéke szerint *zamüty* (amiről 1653-ból van adat) és *voszmenicsje*: nyolcad címen. Utóbbit egyesek a forgalom általános vámjával azonosítják, de sem erre, sem az elkülönítésre nincsenek megbízható adatok.

A *szolgáltatások vámját* azon az alapon szedte a kincstár, hogy az elárúsítóhelyek, üzletek, raktárak és mérőeszközök állami tulajdonban voltak. Kizárólag ezek használata volt megengedve a városba érkező kereskedőknek. A helyben lakó kézművesek saját sorukon eladhattak, a kereskedők saját házukból ugyanígy — vagy saját raktárban tartották áruikat, de az idegenek, csak az állami kereskedőudvart (*gosztinnüj dvor*) és raktárakat vehették igénybe. A gazdag távolsági kereskedőknek a nagy forgalmi központokban saját házuk volt. Novgorodban pedig négy kereskedő-udvar volt, külön a holland, a német kereskedők áruinak. A XVII. században a helybeli és idegen kereskedőknek egyaránt csak a vámhelyen engedélyeztek mindenféle mérest az állami eszközök kizárólagos használatával, és így a kereskedelem a hivatalnokok felügyelete alatt ment végbe. A hivatal leleményét és az adóprés nyomását bizonyítja a szolgáltatásért szedett vámok sokasága. A különféle elnevezésű váموkat sokszor párhuzamosan szedték, vagy a rokon kifejezés az egymástól távoli helyeken szokássá vált különböző elnevezéssel, de ugyanazt a szolgáltatást adóztatta. Így ismert a raktárdíj *ambárnaja poslina*, de a *szvalnoe* is hasonlóan 1—4 gyengi hetente. Az őrzött elárúsítóhelyért *polavocsnoe* különdíjat szedtek. Külön kellett fizetni a kereskedő-udvarba be- és elszállított áru díját: *povorotnaja* és *podvornaja poslina*. A kincstári mérleg használatáért: *pomérnoe*, már a XII. században szedtek vámot. A XVII. században a *vüszcsee* vagy *pudovoe* nemcsak a kötelező mérleghasználat kifejezője, hanem általános vám, amit mérés nélkül is fizetnie kellett a piacra hozott árukért. Értéke megoszlott a kereskedő és vásárló között. Hasonló volt, de nem általános jellegű a *pojemnaja* és *rukovoznaja* adó kisebb árucseré esetében, 1 1/2—5 gyengi a mérésért. A só méréséért külön illetéket szedtek *kontárnoe* címen.

Különös eljárási díjakat szedtek sokféle esetben. Ismeretes az árubizonylat: *jauka*, amelyet az árusító helyre bemenő kereskedőnek kötelező kiváltania. Külön díjat szedtek az állatok felhajtásáért *privjazüvanie* 1 1/2—2 gyengit, megosztva a vásárlóval. Fizetni kellett a különféle pecsétekről *pouzolscsina*, külön a lovak bélyegzéséért: *pjanó*, külön a lóvásár engedélyéért: *piszcsenje* és a vásár lebonyolításakor az eladó különvámot, *szrodnoe* fizetett. Lehetne még sorolni a helyenként változó illetékek sorát, de a bemutatottak is érzékeltetik az áruforgalom terheit.³⁷

³⁷ *Сташевский, Экон. политика* 350—353. *Осокин, Е.* Внутренняя таможенная пошлина в России. Казань, 1850. 24—110.

A vámok súlya végsősoron a fogyasztókra nehezedett. Vannak olyan számítások a kenyérrájakat ellenőrző bizottság 1626-os feljegyzései alapján a moszkvai piacról, hogy egy csetverty rozsliszt árát a kenyér eladásáig a különféle forgalmi adók a duplájára emelték.³⁸ Ez a rendszer főleg a belső forgalomra hatott károsan, mert a sokféle vám a távolabbi helyek áruit eleve versenyképtelenné tette.

A sokféle vámbevétel csak részben került a kincstár kasszájába, mert a hivatalok fenntartására folyt el annak egy része. A század elején szokásos volt még a megoszlás, hogy a vám fele az államot, fele a hivatalnokokat (beszedőket) illeti. Esetenként kedvezményt is adtak a vámok alól. A szolgálónemesek eladatlan áruikért vissza-vámot nem fizettek. A monostorok a saját birtokaikon szedett vámot maguk használhatták fel, de nagyobb kedvezményeket ritkán adott az állam.³⁹

Az állam és a monopóliumok a XVII. században

A kincstár által rendszeresen áruba bocsátott cikkek eredetét a természetes adóknak és az udvari birtokokról behajtott természetes járadékokban kell keresni. Állami monopólium jelleggel csak a XVII. század folyamán került eladásra az áruk sora — elsősorban a szibériai prémek és a külföldiek által keresett áruk. Így a kender, hamuzsír, szurok, faggyú az orosz termékekből, vagy a keleti selyem, a rebarbara stb. vizszonteladásra a nyugati kereskedőknek. Míg a szibériai prém — mint fontos kiviteli cikk — állami monopóliumát a XVII. században szigorú törvények védték,⁴⁰ a többi belföldi áru állami felvásárlása nem volt rendszeres, inkább olyankor élt a kincstár a lehetőséggel, mikor az államkasszát rendkívüli kiadások terhelték.

Monopol helyzetet élvezett a kincstár fontos élelmiszerek, így a só és hal árusításában a XVII. század folyamán kialakult Volga-menti forgalomban. Ezek jövedelmét az udvari hivatalok kezelték, de a kereskedelmi tevékenység arra mutat, hogy az uralkodó nevében a kincstár kézben tudta tartani a kereskedelem legfontosabb cikkeit. A sófőzés az északi lelőhelyeken magánbirtokosok kezén volt (Sztroganovok, monostorok), de a kincstár előnyét az is kifejezi, hogy 1646-ban a sóadó felemelésekor az északi sókereskedelmet 40 gyengivel terhelték pudonként, és ugyanakkor az asztraháni-volgai sóra csak 20 gyengi adót vetettek.⁴¹

A kincstári kereskedelem hasznából adódó hozadékokat általában elkülönítették az adójövedelmektől, míg a vámokat, boradót a közvetett adókhöz sorolták. A hozadékok a haszonbérbe adott kismonopóliumok sorával együtt a monopóliumok rendszerébe tartoznak, amelyek a XVII. század folyamán meghatározták az orosz állam kereskedelem-politikáját. Az állami monopóliumok fejlődését mutatja a külföldi kereskedőnek adott kedvezmények visszaszorítása is.

A külföldiek közül leghamarább az angol követ kérte az új kormányzattól a szabad utat a perzsa áruk felvásárlásához, 1614-ben. Az angol kereskedők már IV. Iván idején monopóliumot kaptak erre. Hosszas tárgyalások után engedélyezték az angoloknak a perzsa és kínai áruk felvásárlását. Ennek nyomán a holland, francia, dán kereskedők is engedélyért folyamodtak. A kormányzat az engedélyezésért 600 000 *jefimkát* kapott, amely összeg értéke fedezte az állam évi kiadásainak egynegyedét

³⁸ *Ключевский, В. О.* Русский рубль XVI—XVIII. вв. в его отношении к нынешнему Со-
чин. 7. 181.

³⁹ *Осокин* Внутренняя тамож. 13—15.

⁴⁰ *Сташевский* Экон. политика 363—366.

⁴¹ *Очерки...* 425

a század elején.⁴² A svédekkel is folytak tárgyalások az oroszországi kereskedelem biztosítására — mind a keleti, mind az orosz áruk felvételére. Így került sor már 1628-ban gabona-kivitelre is, valószínűleg a kincstári készletekből.⁴³

A külföldi kereskedők ellen már a század elején megindult a konkurrenciá-harc. Szóvivői az állami szolgálatot ellátó kereskedők és városiak voltak, akik maguk igyekeztek lefölözni az állami monopóliumok hasznát. Az állami rendelkezések is arra utalnak, hogy a kincstári árukat és a monopóliummá alakított felvásárlást, vagy eladást igyekeztek a városi-adózó, vagyis az állam ellenőrzése alatt álló lakosság kezére adni. Az 1649-es törvények tiltották, hogy magánbirtokosok és népeik kezébe kerüljenek az állami haszonbérletek, de a tiltások azt bizonyítják, hogy voltak ilyen esetek. Hogy milyen sikerrel harcolt a kereskedő-hivatalnok réteg az állami monopóliumok bérletéért, azt a XVII. század vámtörvényei és a kereskedelem egész fejlődése bizonyítja.

Az állami monopóliumok sorában külön figyelmet érdemel a korcsmáltatás, az italmérés rendszerének kialakulása. A kor szokásos itala, a bor, sör és a méhsör (márc) a XVII. század elejétől egész Oroszországban állami monopóliumként került eladásra, és jelentős hasznot hozott a kincstárnak. A korcsmárról az 1649-es törvényekben külön rendelkeztek — de a többi monopóliumról nem történt említés. A szigorú paragrafusok nem is a monopólium jellegét, hanem az italozás erkölcsstelenségét hangsúlyozták, de a büntetést a kincstár érdekeinek megsértése miatt szabták ki.

Az italmérésre kizárólag azok a poszadiak voltak jogosultak, akik erre engedélyt (javka) kaptak. Az állami hozamokon kívül szigorúan tilos volt bárki feleslegét megvenni, vagy saját készítésű sört, márcot vagy borfelesleget kimérni. A törvény 21 cikkelyének többsége a büntető szankciókat hangsúlyozza, nemcsak a tiltott italmérésért, hanem a részegségért is. A városi előjáróknak hivatali kötelezettségévé tette a zugarusok ellenőrzését és a hivatalnál történő feljelentését. Büntetésül az egyszerű és rangosabb embereknek a deres, korbácsolás a piactéren, vagy száműzetés járt a távoli vidékekre. A dohány árusításáért pedig felújítják az 1634-es cári határozatot, amely halálbüntetést mondott ki a dohány terjesztésére.⁴⁴

Minden szigor ellenére általános panasz az italozás miatt történő elszegényedés. A korcsmárosok a hitelben az italozők ruháját is lefoglalták. A század közepén a bojárok és egyházi vezetők tanácsa (Duma) úgy döntött, az italmérésekben fejenként csak egy bögre italt adjanak, hogy a korcsmák körül részek ne üldögéljenek.⁴⁵

Az állami italmérésen túl a század első felében egy sor áru forgalma vált monopóliummá, amellyel a hivataloknak nehézkes lett volna foglalkozni, tehát a haszonbérbeadás volt a legcélszerűbb megoldás. Ha a hivatal, vagy a területen illetékes vajda elég leleményes volt, minden hasznot hajtó tevékenységet monopolizálhatott és haszonbérbe adott.

A novgorodi kerületben a hivatali számadáskönyvek a kismonopóliumok egész sorát jegyezték fel. A kvasz, az édesvíz (valószínű, mézesvíz), a széna árusításán kívül

⁴² Лобаженский, К. История русского таможенного тарифа. СПб. 1886. 20—24.

jefitka = Joachimstaler, a 16. század elejétől ismert ezüstgaras a bányavárosról elnevezve. (Ma Jachymov Csehszlovákiában.) A pénzeket a kincstári pénzverő-udvarokban — Moszkva, Novgorod, Pszkov, és Tverjben volt ilyen — átvették rubelnek, de nemesfém tartalma jóval kevesebb lett. Erre a fenti szerző is utal, 14. l. Hasonlóan: ADAM OLEARIUS Vizontagságos útja az orosz földön Perzsiába. Bp. 1969. 95. — A Joachimstalert másutt 14%-os ezüsttartalmúnak említik a XVII. században.

⁴³ Сташевский, Е. Д. Очерки по истории царствования Михаила Федоровича Киев, 1913. ч. I. 255—276.

⁴⁴ Соборное уложение 1649. гл. XXV.

⁴⁵ Смирнов, П. i. m. 396—400. *Veder, korsó, bögre* különböző, pontosan nem meghatározott úrmértékek a XVII. században.

a szeszfőzés, a fuvarozás vált monopóliummá. Helyenként ezeket visszaállították az adózás régi formájára, tehát a poszad lakossága obrok fizetéssel visszanyerte ezek árusításának jogát. Nyizsnyij-Novgorodban 1624-ben haszonbérbe került az ecet-árusítás, 1625-ben a fonóműhelyek és a köszörülés, a domboldalokról a szénagyújtás kerültek haszonbérbe. Arhangelszkben a kereslet nyomán a szurokfőzés keltette fel a kereskedők érdeklődését. A termelés növekedését az adójövedelmek emelkedése is kifejezte: 1625-ben 108 rubel, 1626-ban 157 rubel adót hozott az államnak, majd 1643—1645 között a szurokfőzést egy holland kereskedő vette haszonbérbe az államtól, amiért 1200 rubelt fizetett. Ez a kereskedelmi tőkének az ipari termelésbe beépülését jelzi, amivel a város adózó műhelyeit szolgáltatta ki az állam a külföldi kereskedőknek. A kereskedő így előnyhöz jutott, de ez nem zárta ki a bojárok szurokfőzőinek konkurenciáját.

Kisebb jelentőségű, de jellemző az egyes cikkek árusításának monopóliuma. Erre példa 1630-ban Usztjugban a szappan és mézeskalács árusításának haszonbérbe adása. A kérelmező hivatalnok évi 3 rubel 5 altinért kapta meg az engedélyt. Az adó befizetésével a hivatalnok a kistermelők megsarcolására kapott jogot és csak abban volt érdekelve, hogy a befizetett összeg többszörösét visszanyerje.⁴⁶

A haszonbérbe adott monopóliumoknak a távoli területeken voltak egészen vad hajtásai is.⁴⁷ A legnagyobb kárt mégis az jelentette, hogy a monopolizált termék előállításában a kézművesek érdektelenné váltak. A novgorodi iparosok panasza is a lakosság ezirányú kárát emlegetik. Más városok is kérelmezték a kismonopóliumok eltörlését és a termelés régi módon történő obrok adójának visszaállítását. Az 1639. évi rendelet lehetővé is tette, ahol ezt kérelmezték. Másutt tovább is a helyi adminisztráció leleményén múlt, hogy az állam és saját hasznára milyen termelvények árusításának jogát adja haszonbérbe a város vajdája.

A haszonbérletnek a XVII. századi orosz gazdaságban kettős arculata van. Egyrészt a belső piac fellendülését, a kézműves termékek áruvá válását jelzi, amit az állam a kincstár növekvő igényei miatt is igyekszik megadóztatni. Másrészt viszont a megadóztatás joga a feudális tulajdonjog alapján nyugodott, amely szerint az állam — és megszemélyesítője, a cár — mint tulajdonos, szabadon igénybe veheti városi és falusi adózóinak minden erőforrását. Mivel a kincstár igényei szorítóak voltak, a fejlődő kézműipar és kereskedelem nem tudott kiszabadulni a feudális hatalom nyomása alól. Az állam pedig a korai merkantilizmus eszközeit beépítette a kisajátítás feudális rendszerébe.

Adózás és kereskedelem a XVII. század második felében

A szmolenszki háború (1632—34) újra bebizonyította, hogy az orosz hadszervezet alapját képező szolgálónemesi csapatok rendszere elavult. A háború tapasztalatai újabb lökést adtak a hadsereg átszervezéséhez, a korábban megkezdett reformokhoz. Egyre inkább a reguláris forma került előtérbe, megnőtt a tüzéreg szerepe és megindult az úgynevezett külföldi csapatok szervezése. Ezek reguláris orosz egységek voltak külföldi parancsnokok vezetése alatt. Az első lovassági ezred 1632-ben még az el-

⁴⁶ *Веселовский, С. Азартные игры, как источник дохода Московского государства в XVII. веке. Сб. статей посвященных... В. О. Ключевскому М. 1909. 291—297.*

⁴⁷ U. ott 308—311. A szerző példák sorát hozza a vajdák által haszonbérbe adott korcsmákról, hazárdjátékokról. Így pl. a jenísejszki vajda 1666-ban „saját hasznára hónapra kiadja a kockajátékot, korcsmát és a férj nélküli asszonyokat erkölcs telenségre, és húz ezekből magának haszonbért száz rubelen felül” idézi a korabeli forrást.

látmány kiegészítésére földeket is kapott. Béke idején a katonák otthon éltek (sokan a tönkrement szolgálónemesek közül nyertek itt besorozást), és csak ősszel kellett bevonulniok egyhónapos gyakorlatra. A határvidék parasztjait is besorozták a drago-nyos csapatok sorába, és felszabadították őket a katonai adók alól. A felemás rendelkezés azt mutatja, hogy a kormányzat nem bírt még elég anyagi alappal a teljes át-állásra.

Az orosz—lengyel—svéd háború idején (1654—67) a hadsereget kiegészítették a katonaaállításal, minden 100 udvartól egy besorozott katonát vittek a seregbe. Nagyobb jelentősége volt a hagyományos szolgálók átszervezésének. Ezek önállóságát a század végén felszámolták és területi egységek szerint alakították ki a katonai kör-zeteket. A hadsereg így egységes irányítás alá került, a szolgálati föld (pomesztye) és a szolgálat régi formája elvesztette jelentőségét. 1682-ben fel is számolták ezt a bir-tokformát.⁴⁸

A hadsereg átalakulásának és fejlődésének méreteit mutatja az alábbi táblázat, a nagyobb egységek megjelölésével.⁴⁹

	1632	1668—69	1681
<i>Gárdaezredek</i>			
Nemesi ezredek	11 187	19 332	16 097
Lovasság, dragonok	2 700	20 428	29 844
Kozákság	1 892	6 497	14 991
<i>Gyalogság</i>	15 443	24 391	81 263
<i>Vegyes ezredek</i>	1 784	41 001	21 830
A hadsereg létszáma	32 970	111 649	164 025

Az új alakulatok ellátására kezdetben rendkívüli adót vezettek be. Az adó össze-gét betervezték és az eke-adóegységek szerint felosztva került behajtásra.⁵⁰

A katonai reformokkal párhuzamosan az adó- és vámrendszer tervszerűbbé té-tele is napirendre kerül. Számba kellett venni a lakosság teherbírásának korlátait. Az első kísérlet a kereskedelmet terhelő adók revíziójára az 1639-es rendelet volt, amely a város-poszad lakosságot sújtó kismonopóliumokat felszabadította, hogy az ipari termelést ne nyomorgassa, és a visszaszorított árucserének szabadabb teret adjon.⁵¹ További tervszerű törekvések láthatók a külkereskedelmi kapcsolatok erősí-tésében Perzsiával, Törökországgal, a Balkánnal, de a távoli piacok, Kína, India felé is fokozódik az érdeklődés. (1663, 1676 Indiába követség és karaván indul, 1689-ben Kínával kereskedelmi szerződést kötöttek.)

A század közepéről valók a pénzügyi tervek és javaslatok, amelyekben nyugati utazók a merkantilista módszerek felhasználását ajánlották a cárnak. Az orosz társa-dalmi viszonyok nagyobb ismeretében foglalkozott a gazdaságpolitikával Jurij Krizsanics horvát származású szerzetes, akit az orosz merkantilista elmélet megal-a-pozójaként emlegetnek. A szerzetes a római Szt. Athanasius kollégium tagjaként sok-

⁴⁸ Сахаров, А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII. вв. М. 1969. 174—177.

⁴⁹ Милоков I. т. 38.

⁵⁰ Сташевский Экон. политика 353.

⁵¹ Смирнов, П. Экон. политика 373.

oldalú képzettséggel és érdeklődéssel érkezett Moszkvába. Nevéhez fűződnek az első gazdaságpolitikai tanulmányok is.⁵²

A gyakorlatban mégsem a Krizsanics által ajánlott elvek, a szabadabb kereskedelmi tevékenység és mesterségek fellendítése érvényesültek, mivel az adókkal terhelt kereskedők a piac monopolizálására törekedtek. A kereskedők és általában a városi lakosság képviselőit a nagyobb központokból meghívták az országgyűlésekre. A harmincas évektől tapasztalható, hogy a városi küldöttek, ezek között elsősorban a gazdag kereskedők (goszti) felhasználták az országos összefogott panaszok előterjesztésére. Az országgyűlések a kereskedelem és adókiivetés ügyeivel nem foglalkoztak, de a panaszok jelezték az orosz kereskedők sérelmeit.

Az 1642. évi országgyűlés a doni kozákok által elfoglalt Azov megtartásáért indítandó háború kérdését vitatta meg. A gyűlésen a kereskedőket 12 fő képviselte, akik nem foglaltak állást a háború megindításának ügyében, a doni kozákok által kért segítség mellett — vagy ellene sem. A fórumot viszont felhasználták panaszok előterjesztésére. Ezek a panaszok egyrészt a növekvő adóterheket és a városi lakosság elszegényedését érintették, másrészt sérelmezték, hogy a Moszkvában megszorodott külföldi kereskedőkkel szemben a helybeliek nem kapnak védelmet. Felidéztek, hogy régen a közösség választott elöljárói döntöttek ilyen ügyekben — most pedig a városok vajdái a külföldieknek kedveznek — holott régen ezeknek a közösség ügyeibe nem is volt beleszólása, hanem a szolgálónemesek felett parancsnokoltak.⁵³

1646-ban az orosz kereskedők beadvánnyal fordultak a cárhoz, amelyben a kincstár hátrányos helyzetét ecsetelték, amely a külföldi kereskedők tevékenysége nyomán reá háramlik. Panaszolták az orosz termelvények csökkenését és vele szemben a külföldiek aránytalan megnövekedését.⁵⁴ A beadvány valószínűleg az angol kereskedőkkel kötött szerződést akarta ellensúlyozni. Nem is eredménytelenül, mert 1649-ben az angoloktól megvonták a kedvezményeket azzal az ürüggyel, hogy az angol forradalomban a nép a király ellen fordult.⁵⁵ Voltak esetek ugyanakkor, hogy a lakosság a „királygyilkos” angolok ellen lépett fel. Az események mozgatói valószínűleg a konkurrenciától szabadulni akaró orosz kereskedők voltak.

A kormányzat sokszor változó engedményei és tiltásai mögött egyrészt a hazai kereskedők nyomása, másrészt a kincstár érdeke hullámozott, mivel a nemesfém behozatal a külföldi áruforgalomtól függött. 1653-ban kiadtak egy vámszabályzatot, amely a kereskedelem fellendítését volt hivatva szolgálni. Ebben történt először kísérlet a sokféle vám egyszerűsítésére. Egységes kereskedelmi adót vezettek be, amelyet az orosz kereskedők áruforgalmának 5%-ában, a külföldieknél 8%-ban határozták meg. A szabályzat megtiltotta az élelmiszerek és több kisebb áru haszonbérletét.⁵⁶ Ez azt jelentette, hogy a városi-poszad kézművesek és kiskereskedők áruforgalmát monopóliumok nem korlátozták.

Az italmérés és az italok felvásárlása továbbra is állami monopólium maradt. 1652-ben rendelet reformálta az italmérést, amelynek során csökkentették az elárusító helyeket és ünnepek idején tilos volt ezeket nyitva tartani. A korlátozást morális indítékkal Nikon patriarka sugallta, de az eredmények a kincstárt érzékenyen érintették, mert az italmérés haszna mintegy 30%-ra csökkent a következő évben.⁵⁷ A későbbi években a reform helyett a régi formát állították vissza.

⁵² U. ott 374—376. *Ключевский Сочинение* III. 245—255.

⁵³ *Акты, относящиеся к истории Земских соборов* под. ред. Ю. В. Готье М. 1909. 56—57.

⁵⁴ *Костомаров*, i. т. 68—69.

⁵⁵ *Лобажинский*, i. т. 25—26.

⁵⁶ *Веселовский*, С. *Азартные игры* 298.

⁵⁷ *Базилевич*, К. В. *Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве* в 1662 г. М. Л. 1936. 6—7.

A politikai események, a háború közeli megindítása a lengyelek ellen, a kincstár kiadásait már 1653-ban megnövelték. Gondoskodni kellett a felvonuló hadsereg ellátásáról és első lépésként rendkívüli adót vetettek ki. Ennek begyűjtése vontatottan haladt, ezért más eszközökhöz is folyamodtak.

A XVII. században közismert volt a pénzrontás a kincstár hiányainak áthidalására. A rézpénzek szerepét is ismerték az illetékes hivatali vezetők ezen a téren. Megoldásként mindkét módszert alkalmazták, amikor a kincstár ennek szükségét látta 1654-ben. Előbb a felhígításhoz folyamodtak úgy, hogy az 50 kopekért beváltott Joachimstalerből „rubeles jefimkát” nyomtak — az addig szokásos 64 kopek helyett. A rubel nyomása nem volt szokásban, de az értékrendben szerepelt. Az új rubelt névértéke alapján dobták forgalomba és így a kincstár 100% haszonra tett szert az átnyomással.

Az első rézpénzek kiadására szintén 1654-ben került sor, az ezüstpénzekkel azonos névértékben. Ezeket 1654-től 1662-ig verték, és nagymennyiségű rézpénz került forgalomba. A mennyiség megítélésében nagy eltérések vannak. A Moszkvában járt korabeli utazó, Meyerberg 20 000 000 rubelre becsülte a kiadott rézpénzeket. A téma kutatója, Brazilevics idézett munkájában 4 000 000 rubelre teszi ezt az összeget.

A rézpénzek hatása a vásárlóérték gyors csökkenésében volt leghamarább mérhető. Az sem elhanyagolható tényező, hogy a frontokon rézben fizetett járadékok nagy elégedetlenséget szültek a katonák között. Mindkét eset gyökere a kincstár manipulációiban található. A kényszerárfolyamon kiadott rézpénzek hitelrontásában a kincstár volt a kezdeményező. 1656-ban a bezsecki vámhivatal vezetőjét utasították, hogy a vámokat 2/3 ezüst- és 1/3 rézpénzben szedje. A fogolypénz-adókat szintén ezüstben követelték. A kereskedelemben is zavarokat okozott a rézpénz, és már 1658-ban megindult az élelmiszerek áremelkedése.⁵⁸

Az áremelkedések mértékének bemutatása meghaladja témánk kereteit. A témával foglalkozó munkákból az derül ki, hogy bár az áremelkedés nem egyformán alakult az egyes regionális központokban, de mindenütt érezhető, és tempója a rézpénz értéktelenedése nyomán érezhetően felgyorsult. A felmérések a rozs, zab, só — élelem árváltozásait követik. Egyes értékelések a folyamatot az árforradalom kései megnyilvánulásának tekintik.⁵⁹

A lakosság elégedetlensége és a kincstár nehézségei a kormányzatot arra ösztönözték, hogy újra nemesfémalapra helyezték a pénzverést. Ehhez úgy teremtettek anyagi bázist, hogy 6 áru felvásárlását és árusítását állami monopóliummá alakították. A határozat alapján 1662-ben monopólium lett a kender, a hamuzsír, szurok, faggyú, a páros bőrök (jufta) és a cobolyprem. Ez kiegészítése volt a meglévő és kevésbé jelentős monopolizált áruknak, mint a selyem, rebarbara, halzsír, kaviár, gabona, rozmárcsont, csillám, hajórönk, amelyek nem jelentettek nagy tételeket az árukivitelben. A monopolizált áruk felvásárlása nem volt zavartalan. Elégedetlenséget keltett mind a kereskedők, mind a kivitelben érdekelt nagybirtokosok körében. A rendelet rövidesen visszavonták azzal a megszorítással, hogy a korábbi határozattal monopolizált áruk állami felvásárlása továbbra is érvényben marad.⁶⁰

Az ezüstalapra 1663-ban tértek vissza, és megindult a rézpénzek beváltása — 1 rubel: 14 rézrubel arányban. Mivel a monopóliumok nem biztosítottak elég jövedelmet — emelésük pedig ellenállásba ütközött — más eszközökhöz is folyamodni

⁵⁸ U. ott 26—40. *Очерки* 430—435.

⁵⁹ *Суворов, Н. О финансовом кризисе в России в 1659—1663. годах Архив Калачева*, кн. 5. СПб. 1863. 53—64.

⁶⁰ *Базилевич, и. т.* 52—54.

kellett a kincstári bevételek növelése érdekében. Még 1662 szeptemberében elrendelték a külföldi kereskedők vámjának emelését, 10%-ra. Ugyanakkor rendelkeztek az állami adók emeléséről. A lakosságot legérzékenyebben az összevont *sztrelec-kenyér-adó* kétszeresére emelése érintette. Az utasítás szerint ezt az adót mindenütt természetben kellett behajtani. Ezzel párhuzamosan *vagyonötödöt* szedtek a városiaktól, majd a rendeletet az egész lakosságra kiterjesztve megismételték. Ezzel a városiakra egy éven belül kétszer vetettek ki rendkívüli adókat. A vagyonötöd általános behajtásakor csak a katonai szolgálatot teljesítő sztreleccek és puskások kaptak mentesítést.⁶¹

A lakosság elégedetlenségét egy Moszkvában kirobbant zavargás jelezte 1662-ben, de az elszigetelt maradt, és a kormányzat szigorú megtorlással elfojtott minden további kezdeményezést.⁶²

A hadvezetés centralizálásával párhuzamosan az adminisztráció központosítása az átfogó intézkedések megjelenésében jut kifejezésre. A szervezet felépítése a század folyamán nem változott, sőt a prikáz-hivatalok száma végig növekvőben volt. A centralizáció inkább abban nyilvánult meg, hogy egy-egy nagybirtokos bojár több hivatal vezetője volt egyszerre, amelyeket így az adminisztráció felső szintjén összefogott. Az önálló hivatalkok maguk alakították ki átfogó rendeleteket a szakterület igazgatására. Így került sor a kereskedelmi forgalom szabályozására a Külügyi Hivatalban 1667-ben. A rendelet kidolgozását olyan hivatalnokok vezették, mint Ordin-Nascokin, aki már a pénzreform kialakításában is vezető szerepet töltött be.

A rendelet kiadásának körülményeire jellemző, ahogy az érdekelt kereskedőknek tudomására hozták. A rendelet megjelenésének ideje ápr. 22. A szöveget fordításban átadták a holland és hamburgi kereskedők képviselőinek ápr. 24-én; és máj. 7-én a moszkvai és városi kereskedők igazolták aláírásukkal, hogy a szabályzatot tudomásul vették.

Az új kereskedelmi szabályzat azért érdekes dokumentum, mert tükrözi az állam és a városi polgárság kapcsolatát, a külkereskedelemben való érdekeltységüket, és képet ad a korabeli kereskedelem méreteiről.

Az 1667. évi Új kereskedelmi szabályzat

A szabályzat kidolgozásakor figyelmet fordítottak a korábbi tapasztalatokra. A megformálásban legnagyobb szerepet *A. L. Ordin-Nascokin* személyének tulajdonítanak, aki a Külügyi Hivatal embereként a hivatali élet minden területén tapasztalatokkal rendelkezett. Mint tapasztalt vezető, került Pszkovba vajdának, ahol megerősítette a város önkormányzatát és új alapokra helyezte a kereskedelmet. Megkönnyítette az orosz és külföldi kereskedők kapcsolatát, a valuták átváltását, és a helyi adminisztráció vezetőjét (vajdát) igyekezett távoltartani a kereskedelemtől. Őt tartják az orosz merkantilizmus gyakorlati megalapozójának.⁶³

Novgorodban 1666-ban adtak ki kereskedelmi szabályzatot, amelynek kidolgozásánál mind Ordin-Nascokin, mind a hamburgi P. Marselis kereskedő javaslatait figyelembe vették.⁶⁴ A novgorodi szabályzatot a központi szabályzat kidolgozásánál

⁶¹ U. ott 73—74.

⁶² *Смирнов, П.* Экон. политика 407—410.

⁶³ U. ott 377—380. *Чистякова, Е. В.* Новоторговый устав 1667 года Археографический Ежегодник за 1957 год М. 1958. 114.

⁶⁴ *Чистякова* i. m. 115.

felhasználták. Az Új kereskedelmi szabályzat egy bevezetőben és 94 paragrafusban foglalta össze a hivatalos szervek tennivalóit a bel- és külkereskedelemben.⁶⁵

Mivel a figyelmes érdemlő okmánytól arra keressük a választ, hogy miben változott az orosz vámrendszer, mennyiben sikerült kiküszöbölni az egységes belső forgalmat akadályozó vámokat, az új szabályzat rendelkezéseit az alábbi szempontok alapján elemezzük: I. A vámszolgálat szervezete. II. Vámszabályok a belkereskedelemben. III. A külkereskedelmet érintő rendelkezések.

I. *A vámszolgálat szervezete* a régi gyakorlathoz viszonyítva inkább szigorában erősödött. A vámszolgálat ellátását továbbra is a moszkvai nagykereskedőkre és a kereskedő-szervezetek tagjaira bízta, akik kiegészítésül segítséget kaptak a városi önkormányzatoktól. A vámszolgálat bázisát a kikötők és a határvárosok jelentik, ahol a bel- és külföldi áruk cseréje lebonyolódott. Már a bevezető hangsúlyozta, hogy szigorúan ügyelni kell, hogy a külföldiek a hazai kereskedőkkel ne kerüljenek kapcsolatba, és arra is, hogy a gyengébb cikkek a jobb árát ne rontsák. Az állami megbízottak feladata a kereskedelem adóinak behajtása és azok beszolgáltatása a kincstárnak, a szabályzat következő cikkelyei szerint:

A vámot az orosz és külföldi kereskedőktől érkezésük alkalmával Arhangelszkben szedik be. A Moszkvából érkező kereskedők áruit Vologdában a vámhivatalban jegyzékbe kell venni és ez lesz az adózás alapja Arhangelszkben (1—4. cikk).

A vámfizetésnél mindenkinek fel kell mutatnia ezt az árujegyzéket — aláírásával igazolva. Ennek alapján történik a beérkező áruk ellenőrzése és bevezetése a vámkönyvekbe. Ha valakinél a jegyzéken kívül árut találnak az ellenőrzés során, azt az uralkodó számára ki kell sajátítani (5—11). A jegyzéken kívül talált és gazdátlanok nevezett áruk kisajátítását több cikkben előírják (9, 15, 16, 65, 67.). Akik áruikat hajóval az ország belsejébe akarják vinni, a vámvizsgálat és bejegyzések után engedélyt kapnak a szállításra, és az orosz kereskedők áruit ilyen esetben nem kell adóztatni (14, 16).

Az áruszállítás szigorú ellenőrzése mind az orosz, mind a külföldi kereskedőkre vonatkozott. Az intézkedés célja az volt, hogy a vámhelyek megkerülését, az adózás kijátszását megakadályozzák. A szabályzat többször visszatér az ellenőrzésre. A kifelé irányuló forgalomnál a külföldi kereskedők áruit a vétel helyén kell összeírni, a vámhivatal könyveibe bevezetni, jegyzékben igazolni és Arhangelszkben újra ellenőrizni a szállítmányt. (32, 36.) A szabályzat előírja, hogy a Dvinán megfigyelőhelyeket kell kiépíteni, amelyek az Arhangelszkbe menő — és onnan jövő hajókat ellenőrzik, érkezésükről és szállítmányukról az árujegyzék alapján a következő vámhivatalt értesítik (43.). A külföldi kereskedők vásárolt áruinak behajózása alkalmával szigorú ellenőrzést írnak elő, amelynek alapja szintén a kereskedő árujegyzéke. A kivitelre kerülő árukat tételesen, az ár megjelölésével kellett bevezetni a vámkönyvekbe, és az egyzetetésnél gazdátlanok bizonyult áruk visszavonhatatlanul az uralkodó tulajdonát képezték (57, 58, 66—67.).

Az áruforgalom megkönnyítését szolgálta a szabályzat a vajdák hatáskörének korlátozásával. Már az első cikk kimondja, hogy a kereskedőket a vajdák emberei ne zaklassák „...hogy ebből az uralkodói kincstárnak az adózáskor kára ne származzon”. A kereskedőket útjukban sem akadályozzák, a városokból haladéktalanul engedjék továbbutazni és az embereket a saját hasznukra ne adóztassák. (18.) Ugyanúgy tiltja a szabályzat a vajdák törvénytelen eljárását az ország belsejében és Szibériában (35.).

⁶⁵ Памятники русского права вып. 7. М. 1963. 1667 г. апреля 22 Новоторговый устав 303—321. A tárgyalta paragrafusok számát a szövegben zárójelben feltüntettem.

II. *Vámszabályok a belkereskedelemben:* Az orosz emberek mindenféle pénzért, vagy cserében eladott árujuk után adót fizetnek rubel érték szerint. Az anyagi természetűekért 10 gyengi rubelenként, a nem anyagiak után 8 gyengi, ami 5%, illetve 4% kereskedelmi adót jelent. (12.) Aki Arhangelszkba vásárolni pénzt visz magával és ezt mutatja be a vámnál, a pénze után 4%-ot fizessen és erről adjanak pecsétes írást (13.). Más hasonló rendelkezés a kereskedők bemutatott pénzét 2,5%-kal adóztatta, amiről írást kaptak. Ha ezen a pénzen vásárolt árut eladták, az írás felmutatásával árujukat csak 2,5%-kal vámolták, mivel már előbb is fizettek (30.). Orosz kereskedők csak az eladott áruk után fizetnek vámot, a raktáron maradt árut a következő időnyre át kell írni, vagy elvihetik azt más városba és ott fizetnek érte az eladáskor (17.). Az idegen városban eladott áru vámjának igazolását az eredeti nyilvántartási helyen be kell mutatni. Ugyanígy kell bemutatni az árut leírásra az eredeti nyilvántartási helyen, ha 6 hónapon belül nem sikerült eladni (24—25.). Aki áruját az idegen város vámhivatalánál nem mutatja be és írást nem hozott magával, azt a régi módon kell elvámolni (28.).

A Moszkvában és más városokban élő lakosok a saját városukban a kereskedésért nem adóznak, mivel ők a kereskedelemmel az uralkodót szolgálják és minden adójukat fizetik. Csak az idegen városból érkezők fizetik a forgalmi adókat (27.). A moszkvai kereskedők a határmenti városokban és vásárokon a külföldiekkel mindenféle áruval szabadon kereskedhetnek (61.) Kedvezményt élveznek még a Szibériából cobolyt hozó kereskedők 2,5%-os vámmal Moszkvában, „mivel ezekért a cobolyokért a szibériai városokban tizedet és más sokféle átviteli vámot szedtek.” Akinek viszont nincs szibériai szállítási engedélye, prémjeit a szokásos 5%-kal kell elvámolni (39, 90.).

A sót, ha az Asztrahányból, Permből, vagy más sófőzőből Nyiznyij-Novgorodba érkezik, a vámhivatalban le kell mérni, a vámkönyvbe bevezetni és írást adni róla, hogy hová vitték. Az eladott só vámjá rubelenként 1 grivna (=20 gyengi)=10%. Aki igazolja, hogy a sót más városban 5 gyengi adóval vette, az fizessen még áruja után rubelenként 15 gyengit (26.). A rendelkezés a cári sófőzők vámkedvezményét a központi piacokon elvonja.

A szabályzat továbbra is fenntartja a magánkézben levő mérőeszközök tilalmát. Az oroszok otthon használhatnak kismérleget 10 pudig, rúdmérleget pedig 2—3 pudig. Ezeket senkinek sem mérhetnek sem eladásra, sem vételre. A sófőzőkben és hajókon a só és a hal elvámolására legyen mérleg, de ezzel eladásra ne mérjenek (21—22.). Ugyanezt kategorikusan megtiltják a külföldieknek, akik sem városi házukban, sem árusítóhelyükön mérleget nem tarthatnak. Az árukat az oroszoknak és külföldieknek a vámhivatalban kell megmérniük (68). Ha külföldinél nagymérleget találnak, pénz-bírságot kell rá kiróni (71.).

Az ügyintézés egyszerűsítését szolgálta egy sor forgalmi vám eltörlése. Nem kérhettek vámot a városok mellett elhaladó kereskedőktől, sem átutazó vámot a városokban (18, 20.). El kell hagyni a kisvámok sorát, a mütát, a század-, harmincad-, tized-, hídvámot, a hely-, raktár-, kiviteli- és fejpénzt a többi hasonlóval, és kerüljenek a pénzvámokhoz — írja a szabályzat (90.), de nem értelmezi, hogy ezeket már az 5%-os forgalmi adóba beszámolták-e.

III. *A külkereskedelmet érintő* rendelkezések egyértelműen az árut hozó és belöldi árut vásárló külföldi kereskedőket korlátozták. A szabályzat pontjainak közel fele a külföldi kereskedőkre vonatkozó rendelkezésekből áll. Nem soroljuk itt újra az adminisztratív rendelkezéseket, az ellenőrzés nélkül folyó rakodás tilalmát, vagy a Dvinán szervezendő kilátókat, amelyeken a külföldiek szállítmányaira szinte minden rendelkezés felhívta a figyelmet.

A szabályzat kimondja, hogy a külföldiek nem adhatják el áruikat kicsiben. Ha ez megtörténik, az érintett árut vegyék el az uralkodó számára. (42.) A külfölditől vásárolt vagy cserélt áruk után a vám a szokásos 5% és 4%, amit Arhangelszkben a vámhivatal aranyban, vagy ezüstben (jefimka) szedjen be. Ha a külföldi áruit hamisan jegyzi be a vámhivatalnál, az árut el kell venni az uralkodónak. Az aranypénzek darabjáért átváltáskor 1 rubelt, az ezüst jefimkáért fél rubelt kell számolni (47—50.). A külföldi kereskedők Moszkvában, vagy más városokban áruik után még 6% vámot fizetnek eladáskor (64.).

A külföldi kereskedő, ha megérkezvén, helyben nem adja el áruját, hanem Moszkvába és más városokba szállítja, fizessen érte Arhangelszkben átutazó-vámost rubelenként 1 grivnát (=10%) aranyban, vagy jefimkában (ezüstpénzben). Tegye ezt azért, mert az orosz és Moszkvába települt külföldi kereskedők ötöd-, tized- és mindenféle adókat fizetnek, ezenkívül szolgálnak a hivatalokban és ezek a külföldieket nem terhelik (56.).

Nyilvántartásba kell venni az orosz és német kereskedők árucseréje, vagy vásárlása esetén a külföldi szöveteiket, arannyal és ezüsttel átszőtt kelméket, azt is, hol vásárolta. Ha hamis árut találnak, azt közszemlére kell tenni, hogy lelepleződjön és a hamis a jónak árát meg ne rontsa (45.). Szigorúan ügyelni kell, hogy külföldi külföldivel ne kereskedjen, áruikat ne cseréljék, mert ezzel a kincstárat megrövidítik és az orosz kereskedőket is. Akit ilyenben lelepleznek, áruját ki kell sajátítani az uralkodónak. Hasonlóan kell eljárni, ha a külföldi kereskedő a városi elárúsítóhelyeken az orosz kereskedőkkel egy sorban akarja áruit eladni (62—63). A rendelkezésekkel azt akarják elérni, hogy a külföldi áruk még a kikötőben az orosz kereskedők kezére jussanak.

A kincstár hasznára a külföldi arany és ezüstpénzek beváltásáról külön rendelkeztek. Az ilyen beváltott pénzért vámost nem fizettettek, és ha a kereskedő a kincstári áruért arannyal, ezüsttel fizetett, vámmentesen vihette azt külföldre. (72.) A rendelkezés összefügg a kincstárnak az exportcikkekben kialakított monopóliumával. A további rendelkezések előírják a külföldi arany- és ezüstpénzek beváltását, olyan árfolyamon, ahogy ezt a vámfizetésnél kötelezővé tették. Azt is rögzítik, hogy ilyen pénzeket a külföldi kereskedők az ország belsejébe magukkal nem vihetnek, ott nem válthatják, fizetési eszközül nem használhatják (73—74). Ugyanaz a kedvezmény és beváltási kötelezettség illette meg a görög kereskedőket, akik Putyivban válthatták be aranyaikat (81.). Az arany- és ezüstpénzek felvásárlását, perzsa kereskedőknek fizetésül felhasználását külön tiltja a szabályzat. Ha a perzsáknál aranyat és jefimkát találnak, el kell kobozni, „mert ők úgyis sok aranyat és ezüstöt kivisznek a Moszkvai államból” (79.).

Külön rendelkeznek a külföldi bor- szesz- és cukorbehozatalról. Mivel a bor kincstári monopólium, érthető a szigorú korlátozások sora, a konkurrencia kizárása érdekében. A külföldi borok vámjá hordónként 66 jefimka, a burgundié 40 jefimka ugyanúgy. Csak az egyház szükségleteire hozhatnak be a régi vámmal, ami 6 jefimka hordónként. A süvegucukor vámjá pudonként 1 rubel, a sárga kandiscukor 1 rubel 20 kopek, a fehér pedig 1,5 rubel vámmal volt terhelve pudonként. Az országba bevitt borokat a kereskedő kicsiben ki nem mérheti, hogy ne rontsa ezzel a kincstári ital-mérések hozamait (51—54.).

Ha az új kereskedelmi szabályzatot az orosz állam adópolitikájának szempontjából vizsgáljuk, legszembetűnőbb vonása az, hogy a bel- és külkereskedelemben egyaránt a kincstár érdekeit helyezte előtérbe. A kincstári érdekek már a vámszolgálatot meghatározó rendelkezésekben is kifejezésre jutottak. A kulcs helyeken kialakított vámhivatalok az egész kereskedelmi forgalmat ellenőrzés alatt tartották, és az üzlet

lebonyolításakor adóztatni tudták. A gyorsan fejlődő pénzügyi adminisztráció azonban a gyakorlatban összeütközésbe került a területi igazgatás érdekeivel, amely hasznot akart húzni a kereskedelmi forgalomból. A vajdák ellen hozott rendelkezések között ellenőrző szervezet nélkül nem lehettek hatásosak. Az egységes igazgatás óhaját fejezi ki a szabályzat 88. cikke: „A prikárokban levő sok huzavona miatt a kereskedőket illendőbb vezetni egy megfelelő hivatalban, ahol a nagy uralkodó utasítja az ő bojár vezetőjét, aki rendelkezne a határmenti városok és más országok átutazóban levő kereskedőivel, és az összes városokban vezetné és megvédené a kereskedőket a vajdák által kivetett adóktól.”

Az átalakulóban levő hivatalszervezet a XVII. század folyamán még nem tudta magából kitermelni az egységes igazgatást ezen a vonalon. Ezért van óhajként a szabályzatban a kereskedők érdekeit és a reformokra törekvő hivatalnokok elképzeléseit megfogalmazó 88. cikkely.

Az orosz kereskedők érdekei és lehetőségei a szabályzat alapján nem estek egybe. Az ország területére deklarálták a kereskedők szabad tevékenységét, egyszerűsítették a vámokat — bár ez utóbbinál nem egyértelműek a rendelkezések. A szabályzat gyakorlatilag az észak—déli átmenő és helyi kereskedelemről rendelkezett, a kincstár árubázisát képező Szibériát alig érintette.

A legnagyobb kedvezményt a külföldi áruforgalom korlátozásával kapták az orosz kereskedők. Arra nem vet fényt a szabályzat, hogy az állami monopóliumok szervezésén túl milyen szerepe volt a magánkereskedelemnek az exportárúk felvásárlásában. Az állami kereskedelem mellett valószínűleg már ezen a területen is a nagybojárok voltak az áruszállítók.⁶⁶

A szabályzat alapján a belső piac is korlátozott volt, hiszen a forgalmi adó biztosítása érdekében egy sor adminisztratív intézkedéssel terhelték az árucserét. Az új rendelkezések nem könnyítették a tőkefelhalmozás lehetőségeit. Ezért van az, hogy a XVII. században a manufaktúrák vagy udvari műhelyekből alakulnak ki, vagy kincstári létesítményként hozzák létre.⁶⁷ A magánkezdeményezéseket a kisajátítás veszélye fenyegette.⁶⁸

Szabad mozgás és vámkedvezmény lényegében a városon belül volt biztosítva a kézművesek és kereskedők áru számára. Ebben a falusi árutermelés korlátozásával is segítették a városi polgárokat. A szabályzat a falusi és magánföldesúri árusokat a városi piacon a helyi kereskedők ellenőrzése alá helyezte. Ezzel együtt korlátozta a városba költözés lehetőségét azzal, hogy mesterséget űzni és kereskedni csak annak szabad, akit a városi hivatal az adózók megfelelő kategóriájába (csin) besorolt (91, 93.).

A nemesfém belső felhalmozására törekvés régi hagyományokon nyugodott a feudális orosz államban. Az új szabályzat rendelkezései ezt csak megerősítették, és sokféle tilalommal meg akarták akadályozni, hogy a külföldi pénzek — és az arra váltható áruk cseréje a kincstárt megkerülje. A kincstár adójövedelmei között a szá-

⁶⁶ *Базилевич* i. m. 68. Az 1662-ben monopolizált kiviteli árukat a kincstár esetenként csak rekvirálással tudta megszerezni. Így gyűjtöttek össze 213 077 pud hamuzsirt, amelynek 59,3 %-át három bojár, Morozov, Miloszlavszkij és Cserkasszkij udvaraiból rekvirálták 1662-ben.

⁶⁷ *Сахаров, А. М.* Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII. вв. М. 142—145.

⁶⁸ *Костомаров* i. m. 124—126. Szamara a 17. sz. első felében indult fejlődésnek a halfeldolgozás egyik központjaként. 1639-ben Gurjev kereskedő itt alakított halfeldolgozót, de a kincstár rövidesen kisajátította. КОТОСНИН is erre utal a bányászat hiányával kapcsolatban; mivel ehhez pénzbefektetés és szakértelem kell, idegen vállalkozók nem kezdeményeznek, mert félnek a kisajátítástól. 99—105.

zad második felében egyre nagyobb szerepet töltöttek be a közvetett adók és ezen belül a vámjövodelmek és a borkimérés haszna.

Az arhangelszki vámjövodelmek a kincstárnak szinte a XVII. század végéig állandó pénzforrást biztosítottak. A század közepétől egyre emelkedett a vámbevétel és az 1658-as 91 742 rubeles csúcs után évi 70 000 rubel körül mozgott. Visszaesés csak a kereskedelmi szabályzatot követő évben tapasztalható (57 790 rubel), de utána újra a régi színvonalon mozgott. Ezenkívül volt az orosz árukivitel, amely az 1653. évi adatok szerint mintegy 1 000 000 rubel értéket képviselt.⁶⁹ A kiviteli áruk szerint (gabona, prémek, bőrök, só, selyem, kaviár) a kincstári kereskedelem erősen érdekelt volt az exportált cikkekben.

Ha a kincstár jövodelmeinek egészét szemléljük, nem szabad figyelmen kívül hagyni a monopolizált áruk forgalmát, továbbá az állami tulajdonban levő üzemek (sófőzők, halfeldolgozók, manufaktúrák) termékeit, amelyek jövodelme egészében növelte a kincstári hozadékok tömegét. Az alábbi táblázat az adónemek és állami hozadékok összehasonlításával mutatja be a kincstár 1680. évi jövodelmeit.⁷⁰

Állami bevételek 1680-ban

I. Adójövodelmek	Rubelben	% arányuk
1. Egyenesadók	536 409	44,0%
2. Közvetett adók	605 223	53,3%
3. Illetékek	33 735	2,7%
	1 175 367	100,0%
II. Hozadékok	1 137 729	
Összes évi bevétel	2 313 096 rubel	

Az állami egyenesadók arányát ha tovább bontjuk, kiderül, hogy a hagyományos adójövodelmek 24,6%-kal szerepelnek, aminek egyharmadát (101 468 rubelt) a sztrelec-pénzek adták. A rendkívüli adók ebben a sorban 19,4%-kal szerepeltek és megduplázták a sztrelec-pénzeket (235 338 rubellel). Ez azt mutatja, hogy az állam jövodelmforrását nem a parasztok, hanem a városi lakosság körében találjuk elsősorban. Ez magyarázható azzal is, hogy megindult a parasztok tömeges eladományozása, és elvándorlással is megfogyatkoztak a falusi adózók.

A közvetett adók alapját a vámok képezték, így elsősorban a kézműves-kereskedő lakosságot terhelték — de a rendkívüli adók is inkább rájuk hárultak a XVII. század gyakorlatában. A számok önmagukban még nem jelentenének rendkívüli terheket, ha a tőkefelhalmozás, iparfejlődés nyomait látnánk a városi lakosság körében. Így az elfogadhatóbb válasz az, hogy az orosz városok azért nem tudtak kitörni a feudális keretek közül, mert az állam az adóterhekkel folyamatosan elvonta tartalékaikat.

Az állami intézmények hozadékai közel annyi jövodelmet biztosítottak, mint az adók összege. Ez a tevékenység merkantilista jellegű, de sajátos módon nem a fejlődő polgárság anyagi erejének, hanem szakértelmének felhasználásával az állam szolgálatában ment végbe. A központosított állam hagyományait felhasználva a fejlődő áruforgalmat jobban tudták centralizálni, mint ahogy a feudális jellegű termelési vi-

⁶⁹ Лобаженский i. m. 44—46.

⁷⁰ Сташевский, Бюджет 416—417.

szonyokból következnek. Ezért nem kapta meg, vagy ezért nem tudta megszerezni az orosz polgárság a megillető helyet később sem, az abszolutizmus kialakulása idején. A kialakuló kereskedő-kézműves polgárságot a poszad-város keretei közé szorították és a külkereskedelem forgalmából csak annyi jutott számunkra, amit az állami szolgálat mellett felhalmozhattak.

A cári hatalom elsősorban a reformok során átalakuló, egységesülő hadseregre tudott támaszkodni, amely a lengyelekkel folyó harcok nyomán létszámában mintegy négyszeresére emelkedett. A cári hatalom, majd a kialakuló abszolutizmus másik bázisát az állami és gazdasági igazgatást átfogó hivatalnokok serege alkotta. Az önálló igazgatási szervek a cári egyeduralkodó megtestesítői voltak, a cár nevében gyakorolták a hatalmat. A cár nimbusza saját mindenhatóságuk kifejezésére kellett.⁷¹

A nagybirtokos bojárság ebben a rendszerben megtalálta a helyét a katonai szervezet és adminisztráció vezető posztjain. Már a XVII. században részese volt az árutermelésnek és később versenyképes partnere lett az államnak a manufaktúrák szervezésében. Velük szemben a polgárság hátrányos helyzetben maradt, mert nem tudott kitörni a ránehezedő adminisztráció nyomása alól. A polgárság ilyen alárendelése más kelet-európai országokban is megtalálható.

A XVII. századi orosz állam pénzügyi politikáját összegezve arra a megállapításra juthatunk, hogy a század elejének politikai-gazdasági válságát különféle reformok sorával sikerült áthidalni. A politikai életben, a katonai és adminisztratív vezető posztokon a bojár arisztokrácia megtalálta helyét, és a nagyfokú fejlődés a nemesség alsóbb rétegeinek is lehetőséget adott az érvényesülésre.

A fejlődés anyagi alapját a belső gazdaság, az átmenő kereskedelem és az állami életbe bekapcsolt új területek jövedelmei alkották, amelyekből a két utóbbi szinte kizárólag a kincstár bevételi forrását képezte a XVII. században. A polgárság eszköz volt a bevételek realizálásában. Ez szolgálhatta a kincstár érdekeit, de nem segítette elő egy erős polgári réteg kialakulását. A fejlődő adminisztráció nem szövetségest keresett a polgárságban, hanem a hatalom eszközeként használta fel nélkülözhetetlen szakértelmét.

⁷¹ A Titkos hivatal megalakítása és felszámolása sajátosan fejezi ki az adminisztratív hatalmát. Megalakulását 1654-re teszik, a reformok idejére, amikor a cári hatalmat a hivatalnokok egy csoportja önállóbbá akarta tenni (a Duma és az 1649-es törvények rendelete szerint a cárhoz csak a hivatalokon keresztül lehetett fordulni). Alekszej cár halála után azonnal megindult a Titkos hivatal felszámolása Odoevszkij és Dolgorukij herceg vezetésével. L. erre: *Гурлянд, И. Я. Приказ великого государя Тайных дел. Ярославль, 1902, 254. Дела Тайного Приказа* кн. I. Русская Историческая Библиотека т. XXI. СПб. 1907.

THE NEW FEATURES OF BUDGET IN RUSSIA IN THE 17TH CENTURY

After the fights within the country at the turn of the century the new Romanov government tried to stabilize the treasury incomes as well. As homogenous government taxation had not been earlier established, as a first attempt regionally collected „strelec” and post taxes were made general. It is also a new characteristic feature that the taxes were extended over the villeins of private estates who had not had any kind of state obligations. After some regional initiatives the census became nation-wide at the end of the 16th century. Its most important aim was to register the treasury taxpayers. The population of towns and villages alike were forced to stay on the same place in order to stabilize taxes. People who had fled were made to return to their original residence by the orders issued in 1818—19.

The lower classes of serving nobility were ruined in the fights of the „troulous” years, but the army had to be reorganised because of the revived Polish wars as well. Parallel with the renewed fights townspeople’s emergency tax, the so-called oneffth of property was collected. During the fights in 1653 the treasury tried to cover war expenses not only by raising the taxes but by making money worse and putting copper coins in circulation.

In the second half of the century trade taxes and the income of the state properties had ever growing importance in the treasury finances. At the same time a lot of goods became the possession of state monopoly, which had a good market in the trade from Arhangelsk and Astrahan to Europe. The ever growing treasury trade was managed by town merchant’s men and officers in state service. Foreign merchants appeared to be great competitors in the exchange of goods both abroad and within the country and trade regulations were issued in 1653 and 1667 to restrict them. The latter trade regulations are analysed by the study in details, proving that its mercantilist features protected first of all the interests of the treasury.

In the second half the century the treasury played a very important part in transporting export goods. The proceeds of state estates in foreign and home trade ensured nearly as high income as the direct and indirect taxes together. These incomes together constituted the basis of the development in the army and the state organisation but they delayed the development of town craftsmen and merchants.

Илона Варга

НОВЫЕ ЧЕРТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО БИДЖЕТА В РОССИИ 17-ОГО ВЕКА

После окончания внутренней борьбы на рубеже двух веков, новая династия Романовых пыталась стабилизировать доходы казны. Ввиду того, что единая государственная система налогов в предшествующий период не была сформирована, в качестве первой попытки такого рода были введены как всеобщие взимающиеся регионально стрелецкий и почтовый налоги. Новым стало и распространение налогов на прекостных в частных имениях, ранее не имеющих никаких обязательств перед государством.

В конце 16 века после нескольких местных начинаний перепись населения превратилась во всеобщую. Она проводилась в первую очередь в целях регистрации налогоплательщиков. Чтобы налоги были постоянными, как за городским, так и за деревенским населением было закреплено постоянное место жительства. На этом основании, согласно указам 1618—1619 гг., переселенцев возвращали на прежние места.

Поскольку широкие слои служилых людей были разорены «смутными временами», нужно было реорганизовать армию, необходимость чего диктовалась и возобновившимися войнами с Польшей. Одновременно с возобновлением военных операций проводился сбор внеочередного налога с городского населения, составившего пятую часть имущества. В период военных действий, начавшихся в 1653 году, казна пыталась покрыть военные расходы не только за счёт повышения налогов, но и за счёт девальвации, введения медных денег.

Во второй половине века в доходах казны всё большую роль играют торговые налоги. Продукция царских поместий и мастерских, а также сибирский ясак продавались как товар, принадлежащий казне, но при этом предпринимались попытки сделать ряд товаров, пользующихся спросом на пути Архангелск—Астрахань в ориентированной на Европу торговле, государственной монополией. Всё растущий товароборот казни осуществлялся городскими торговцами через людей и чиновников, состоящих на государственной службе. Как в этом, так и во внутреннем товарообмене имела место сильная конкуренция со стороны иностранных торговцев, для органичения которой в 1653 и в 1667 годах были изданы торговые уставы. Последний из этих уставов подробно исследуется в данной работе, автор которой ставит целью доказать, что присущие уставу черты меркантилизма обусловлены тем, что этот указ был направлен в первую очередь на защиту торговых интересов казны.

Во второй половине века казна ведущее место не только в качестве поставщика экспортных товаров, но и потому, что во внешней и внутренней торговле государственные владения обеспечивали приблизительно такой же доход, какой обеспечивали прямые и косвенные налоги вместе взятые. Эти доходы составляли базу для развития армии и государственного аппарата, но служили преградой для роста и развития ремесленного и торгового населения, т. к. препятствовали укреплению материального базиса.